

*Tidskrift för
politisk filosofi*

Nº 1 2024 — årgång 28

Bokförlaget *Thales*

→ Ledare

MED DENNA LEDARE önskar en numera utökad redaktion välkommen till en ny årgång med *Tidskrift för politisk filosofi*. 2020 tog en ny redaktion – bestående av redaktörerna Katharina Berndt Rasmussen och William Bülow O’Nils, samt redaktionsassistenten Sebastian Östlund – över tidskriften. Med start från och med detta nummer ansluter även Emil Andersson och Anna Petronella Foultier som redaktörer och utökar därmed redaktionens kompetensområden samt arbetskapacitet. För alla nyfikna läsare vill vi här berätta lite kort om oss och våra forskningsintressen.

Anna Petronella Foultier är fil. dr i teoretisk filosofi och för närvarande universitetslektor i Filosofisk estetik vid Uppsala universitet. Hennes forskning spänner mellan filosofisk estetik, fenomenologi, feministisk filosofi och social ontologi. Petronella har skrivit artiklar om Merleau-Pontys teori om varseblivning, Saussures lingvistik, Beauvoirs läsning av markis de Sade, om feministisk fenomenologi, om kroppsligt kunnande och expertis, om kreativitet och dansfilosofi, bland annat. Just nu arbetar hon med ett projekt som ska behandla känslornas roll i den estetiska erfarenheten av dans med utgångspunkt i modern affektivitetsforskning. Petronella har ett allmänt intresse av politisk filosofi, feministisk kunskaps- och vetenskapsfilosofi och filosofihistoria, både i den kontinentaleuropeiska och analytiskfilosofiska traditionen. Hon arbetar även som översättare av filosofi och skönlitteratur, och har översatt filosofiska essäer av Adorno, Beauvoir, Derrida, Foucault, Kristeva, Merleau-Ponty och många andra, samt romaner av exempelvis Virginie Despentes, Milan Kundera, Benjamin Labatut och Nadia Owusu.

Emil Andersson är fil. dr och postdoktor vid Filosofiska institutionen på Uppsala universitet, samt affilierad forskare på Institutet för framtidsstudier. I sin forskning har han framför allt intresserat sig för en av den politiska filosofins klassiska frågor, nämligen frågan om den politiska legitimitetens grund. Problemet är, något förenklat, huruvi-

da och i egenskap av vad som någon kan ha rätten att styra andra. Är det exempelvis verkligen fallet att den nuvarande svenska regeringen har rätten att styra oss medborgare? Och om den har det, vad är den grundläggande normativa förklaringen till att den har det? Enligt den teori som John Rawls utvecklade i sina senare skrifter så är en central del av svaret att regeringens politiska maktutövning är legitim endast om den kan rättfärdigas till alla medborgare. Och för att den ska kunna rättfärdigas till alla medborgare i ett modernt pluralistiskt samhälle så måste den kunna rättfärdigas i termer av offentliga skäl; skäl som alla medborgare rimligtvis kan förväntas acceptera. Emil har i sin forskning strävat efter att utveckla den rimligaste tolkningen av denna idé om rättfärdigande i termer av offentliga skäl, och har argumenterat för ett alternativ som på viktiga punkter avviker från den för tillfället dominerande tolkningen. I sitt nuvarande forskningsprojekt *Liberal legitimitet bortom nutida medborgare* fokuserar han fortsatt på den Rawlsianska legitimitetsteorin, men nu framför allt på frågan om den bör förstås på ett sådant sätt att den även inkluderar framtida medborgare. Det finns, hävdar han, goda skäl för att inkludera dessa medborgare bland dem som den politiska maktutövningen måste kunna rättfärdigas till. Denna inkludering av framtida medborgare tycks även ha stor betydelse för hur andra delar av teorin bäst ska förstås. Relaterat till denna forskning arbetar Emil även vidare med frågor rörande förhållandet mellan stabilitet och legitimitet, samt rättvisa mellan generationer utifrån ett kontraktualistiskt perspektiv.

Katharina Berndt Rasmussen är fil. dr och biträdande lektor på Filosofiska institutionen på Stockholms universitet, samt forskare på Institutet för framtidsstudier. I sin forskning fokuserar hon främst på frågor i skärningspunkten mellan politisk filosofi, feministisk filosofi och moralfilosofi. I sitt nuvarande forskningsprojekt – »*If you're all egalitarians, how come you're so racist?*» *Sociala normer, implicit bias och diskriminering* – undersöker hon mekanismerna bakom sociala ojämlikheter och strukturell diskriminering. Hur kan vi förklara diskrepansen mellan människors uttalade egalitära värderingar och de tydligt ojämlika sociala utfall vi kan observera i många liberala demokratiska samhällen? Med hjälp av teorier om sociala normer och kollektivt beslutsfattande analyserar Katharina idén att individers implicita fördomar kan förklara en betydande del av dessa storskaliga

sociala ojämlikheter. Dessa analyser blir i sin tur relevanta för frågor kring moraliskt ansvar för dessa implicita fördomar, eller handlingar grundade i dessa, samt för frågan vad (om något) vi får och bör göra åt effekterna av dem. Katharina har även skrivit om #metoo, skadebegreppet, demokratins värde, klimatetik och populationsetik.

Sebastian Östlund är redaktionsassistent för Tidskrift för politisk filosofi och har varit det sedan 2020. Han har en bakgrund i politisk-filosofisk forskning om välfärd, hemlöshet, beslutsprocesser i policyarbete, beroendeproblematik och jämlikhet. Han har publicerat i samtliga dessa områden, i regel med fokus på vad som på svenska kan kallas för kapabiliteter (eng. *capabilities*). Kapabiliteter, i korthet, är *genuina möjligheter* eller annars känt som *reella friheter* att realisera olika slags tillstånd av varanden och göranden i livet. Det kan handla om sådant som personers möjligheter att utbilda sig och tillgodose sina näringsmässiga behov, men också många andra typer av tillstånd. Teoribildningen om kapabiliteter härstammar från Amartya Sens och Martha Nussbaums forskning om sådant som just välfärd, frihet och rättvisa. Inom teoribildningen om kapabiliteter fokuserar Sebastian själv särskilt på genuina möjligheter att undvika välfärdsmässigt negativa tillstånd och hur de tar sig uttryck. I samband med detta åskådliggörs möjligheter som underlättar för folk att göra sina liv *bättre* för dem även när de inte kan realisera *optimala* tillstånd. Vidare har han ett starkt intresse för sociala problem snarare än rent idealiserade filosofiska pussel. Därmed blir kopplingen mellan teoretiska resonemang och praktiska tillämpningar särskilt viktiga. Istället för att använda endimensionella analyser av vad som konstitutivt gör liv goda respektive dåliga för människor, så föredrar han att fokusera på ett flertal värdedimensioner och vardagsexempel i vardagliga kontexter. Dessa tar sig olika uttryck dels beroende på enskilda individers interna förutsättningar men också externa, ofta politiska, omständigheter som reglerar vad människor har rätt till, respektive är förbjudna från, att göra.

William Bülow O’Nils är forskare och universitetslektor i biomedicinsk etik vid Centrum för forsknings- & bioetik vid Uppsala universitet. Hans forskning fokuserar på normativa frågeställningar som uppstår i skärningspunkten mellan etik, juridik och policy. Han forskar bland annat om brott och straff men intresserar sig även för

forskningsetik. Inom straffrättens filosofi intresserar han sig särskilt för moralfilosofiska frågor som handlar om fängelsebestraffning och alternativa former av straff, såsom elektronisk intensivövervakning och frivård. Med utgångspunkt i teorier om social rättvisa har han bland annat forskat om hur barn och anhöriga påverkas av att ha en familjemedlem i fängelse och i vilken mån detta bör påverka straffets utformning. Inom forskningsetiken har han framförallt intresserat sig för frågor som handlar om vetenskaplig oredlighet, publiceringsetik och etikprövning. Till de frågor som intresserar honom inom forskningsetiken hör frågor om vad som utgör vetenskaplig oredlighet, hur det bör förebyggas och vem som bör hållas ansvarig för fall av forskningsfusk och annan form av oredlighet i forskning. William har även ett brett intresse för tillämpad etik, politisk filosofi och filosofihistoria.

Hela redaktionen önskar trevlig läsning och en fin sommar!

→ Skepticism om moraliskt ansvar och samhällsdebatt

Sofia Jeppsson

1 Introduktion

VI LEVER I en tid då politiker förespråkar hårdare straff, fler fängelser och lägre straffmyndighetsålder (Kriminalvården 2023; Strömmer 2023). Det ska vara hårda tag mot *alla* som missköter sig – både kriminella och människor som går och latar sig på det offentligas bekostnad. Det är viktigt att A-kassan minskas ju längre någon varit arbetslös så folk får motivation att söka jobb i stället för att bara slappa (Pehrson 2024). Människor som studerar eller arbetar men har diagnostiserade funktionshinder som ger dem rätt till särskilt stöd får vi inte heller vara alltför generösa mot – det är extremt viktigt att vi inte råkar ge stöd eller bidrag till människor som är lata snarare än funktionshindrade. Inte ens människor med garanterat kroniska diagnoser som cerebral pares kommer undan upprepade förnedrande kontroller och undersökningar, för att säkerställa att de verkligen behöver stödet (Bylund 2022). Många som diagnostiserats med »osynliga» funktionshinder, exempelvis ADHD, berättar hur omgivningen ifrågasätter diagnosen och misstänker att det mest handlar om lathet och/eller dålig uppfostran.

I sektion 2 förklarar jag varför en del filosofer och andra debattörer sett tron på moraliskt ansvar och förtjänst som det gemensamma, underliggande problemet här. I sektion 3 diskuterar och kritiserar jag försök att argumentera för ett mindre förtjänstfixerat, mer förlåtande och tillåtande, samhälle utifrån hjärnforskning. Sektion 4 och 5 diskuterar och kritiserar filosofiska argument för samma sak, liksom intuitionerna dessa argument vilar på. Sektion 6 har en kort och något pessimistisk avslutning.

2 Tron på fri vilja, moraliskt ansvar och förtjänst som det underliggande problemet

OVANSTÅENDE TENDENSER I politik och samhällsdebatt möter förstås motstånd. Filosofer och andra debattörer som vill vända debatten gör det ofta genom att attackera underliggande idéer om *förtjänst*. De resonerar ungefär så här: folk stödjer hårdare tag mot kriminella för att man vill att brottslingar ska *få vad de förtjänar*. De stödjer åtstramade bidrag och hårda kontroller eftersom man inte vill att bidrag och stödåtgärder ska gå till lata typer som *inte* förtjänar att få det. Om allmänheten bara kunde inse att fri vilja är en illusion och ingen kan rå för sin livssituation eller sina handlingar så skulle samhällsandan svänga, från bestraffande och kontrollerande till förstående och medkännande.

Ofta drar man in hjärnforskning i argumentationen; försöker visa att ingen egentligen har någon fri vilja eftersom allting beror på hjärnan. Filosofer som Gregg Caruso (2020) och Bruce Waller (2014; 2020) har blandat hjärnforskning och mer klassisk filosofisk skepticism om moraliskt ansvar när de argumenterat för human kriminalvård och ett mer socialdemokratiskt samhälle. På ett mer populärvetenskapligt plan har jag deltagit i radioprogram för att diskutera ämnet fri vilja, där andra deltagare uttryckt liknande tankar. Om folk bara kommer till insikt om att allt beror på hjärnan och ingen egentligen kan *rå för* någonting – vi kan inte rå för om vi ramlar in på brottets bana, vi kan inte rå för om vi blir fattiga och arbetslösa, inte rå för våra funktionshinder, inte rå för om vi är lata eller flitiga – så får vi ett mjukare samhälle. Anders Hansen pratar om detta i »i huvudet på Louise Epstein» (SVR 2023), och Daniel Sjödin tar upp den tråden (dock mer provande och osäkert) i P1:s »Talkshow» (SVR 2024).

Jag är sympatiskt inställd till målsättningarna, men argumenten är ofta problematiska. Den hjärnforskning de hänvisar till stödjer egentligen inte deras slutsatser, de filosofiska argumenten bygger på kontroversiella intuitioner, och argumentationen blir ibland rent nedlåtande mot de människor vars intressen debattören vill försvara.¹

3 Problematiska hjärnforskningsargument mot moraliskt ansvar

DEBATTÖRER ARGUMENTERAR IBLAND som om det finns en enkel och självklar implikation från »de här människorna har annorlunda hjärnor» till »de här människorna kan inte hållas ansvariga för vad de gör». Denna förhastade slutsats är nog vanligare bland icke-filosofier; människor som debatterar på sociala medier, eller i populära forum som nyss nämnda radioprogram – men kan dyka upp i filosofitexter också. Jag ska nu förklara *varför* det är så förhastat att hoppa från premissen till slutsatsen ovan.

Anta att vi undersöker människor som har den neuropsykiatriska diagnosen X med MRI (magnetic resonance imaging), och jämför resultaten med MRI-bilder från neurotypiska personer.² Många av oss har sett MRI-bilder delas på sociala medier som *memer*; bipolära hjärnor är rödare än neurotypiska, ADHD-hjärnor mer turkosa, deprimerade mörkare och blåare, o.s.v. De här färgskillnaderna ska visa att personer med diverse olika diagnoser inte kan rå för att de har problem – deras hjärnor är ju annorlunda! MRI är dock ett komplicerat instrument. En forskare som faktiskt arbetar med instrumentet i fråga och vet hur och när avläsningen gjordes kanske kan dra någon intressant slutsats från bilder av olikfärgade hjärnor, men *memer* som delas runt på sociala medier bevisar definitivt ingenting. Vi kan dock anta, för diskussionens skull, att vetenskapen har identifierat en tydlig neurologisk skillnad mellan personer med diagnos X och neurotyper. Vilka slutsatser kan vi då dra om X-arnas moraliska ansvar?

Om allt vi vet är att det *finns en skillnad* så är svaret »inga alls». Vilken betydelse som den neurologiska skillnaden eventuellt har för X-arnas moraliska ansvar beror helt på vilka *psykologiska* skillnader den grundar. Psykologiska skillnader kan vara moraliskt neutrala, som skillnaden mellan introverta och extroverta. En skillnad skulle också kunna innebära att personer med X har – om något – en *högre grad* av moraliskt ansvar för sina handlingar än neurotyperna. Personer med X kanske är extra motståndskraftiga mot grupstryck, lider av färre implicita fördomar som snedvrider moraliska resonemang än neurotyperna, och så vidare. Om den neurologiska skillnaden däremot innebär sådant som bristande impuls kontroll, svårigheter att förstå

vad som sårar och skadar andra, bristande konsekvenstänk, eller liknande, *då* kanske vi kan dra slutsatsen att X-are har bristande ansvar för sina handlingar – men vi måste alltså etablera allt detta *först* (se också Jefferson 2022).

Detta är svårare än vad många tror. Det finns hypoteser om underliggande neurologiska problem för diverse psykiatriska diagnoser, men också skäl att tro att olika neurologier kan ge upphov till liknande symptom – och psykiatrin diagnostiserar människor utifrån symptom, inte MRI eller andra neurologiska undersökningar.³ Även om vi lyckas etablera ett samband av typen »människor med neurologi N fattar impulsiva beslut och planerar ytterst lite för framtiden», så återstår frågan: kan personer med neurologi N *rå för* att de är impulsiva och oplanerade? Alltså, korrelerar neurologi N med en tragisk bristande förmåga, eller med en klandervärd dålig karaktär? Vi kan ställa oss denna fråga för olika psykiatriska diagnoser, men också för diverse sociala grupper. Anta exempelvis att forskare studerar fattiga gigjobbare, och upptäcker vissa neurologiska skillnader mellan denna grupp och en kontrollgrupp av finansiellt och anställningsmässigt trygga personer. Det kan vara frestande för välmenande akademiker att dra slutsatsen att gigjobbarnas avvikande neurologi tyder på psykiska *problem*; de måste sakna moraliskt ansvar, kan inte rå för att de inte tar sig ur sin situation och skaffar ett bättre jobb. Men vi kan inte dra dessa slutsatser bara utifrån det faktum att det finns *en skillnad* på neurologisk nivå.

I nästa sektion kommer jag att diskutera fullständig skepticism om moraliskt ansvar, d.v.s. idén att eftersom alla våra handlingar ytterst kan spåras tillbaka till faktorer bortom vår kontroll så är ingen ansvarig för någonting och ingenting är klandervärd. För tillfället lägger jag dock denna radikala ståndpunkt åt sidan. Om vi inte redan har avgjort att klandervärdhet inte existerar, så kvarstår frågan: vad är det som neurologi N korrelerar med? Bristande förmåga eller klandervärda karaktärsbrister? Vi kan bara avgöra denna fråga genom att *prata* med gruppen ifråga och *lita på* det de säger. Säger de själva att de sliter och kämpar men helt enkelt inte klarar av att kontrollera sig och tänka framåt? Eller säger de att de inte har lust att anstränga sig, bara inte bryr sig?

Nära vänner som pratar om hur de haft det kämpigt kan ofta lyssna

och lita på varandra, liksom en terapeut när patienten talar ut. Men i en politisk debatt ser det annorlunda ut. Om den ena sidan redan bestämt sig för att en viss grupp har sig själv att skylla för sina problem, kommer de knappast att vara motiverade att lyssna när personer ur den gruppen insisterar på att de gör sitt bästa, de kämpar hårt, det går inte bättre än så här. Det är inte heller säkert att man *vill* prata om sina svårigheter för en fientligt inställd publik, eller *vill* att främmande människor ska tycka synd om en – ifall detta synd-om-tyck blir nedlåtande snarare än inkännande. Anta att jag har ADHD och står anklagad för brott. Åklagarsidan målar upp en bild av en hänsynslös kriminell, medan försvaret vill hävda att jag inte kunde rå för det som hände. Om försvaret försöker få mig att framstå som både sympatisk och lite sorglig eftersom jag inte kan rå för mitt fruktansvärt dåliga konsekvenstänk, min impulsivitet, alla dessa egenskaper som gör mig mer lik ett dagisbarn än en ansvarsfull vuxen människa – då kanske *jag* hellre går på åklagarens linje. Hellre ses jag som elak, än som ett patetiskt litet barn i en vuxen människas kropp (Koi 2021).

Låt oss i stället gå vidare till argument för tesen att ingen är moraliskt ansvarig för sina handlingar.

4 Problematiska filosofiska argument mot moraliskt ansvar

JAG NÄMNDE INLEDNINGSVIS att både icke-filosofier och vissa filosofer blandar hjärnforskning och klassiska filosofiska argument för skepticism om moraliskt ansvar, men det här är egentligen radikalt olika typer av argument. Empirisk forskning – vare sig det handlar om hjärnforskning, psykologi, sociologi, kriminologi eller andra fält – kan aldrig bevisa att moraliskt ansvar över huvud taget inte existerar.

Vetenskapen kan visa på konkreta, externa hinder som fattiga och medlemmar av diverse minoriteter möter när de försöker förbättra sin situation. Psykologi och psykiatri kan övertyga människor som argumenterar i god tro om att vissa miljöer, situationer, och psykiatriska problem gör det svårt att behärska sig, planera framåt, rationellt överväga alla handlingsalternativ, och så vidare. Det finns flera rimliga teorier i den filosofiska debatten om moraliskt ansvar, enligt vilka ansvar existerar till att börja med. Oavsett vilken av dessa teorier

vi ansluter oss till, så kommer den nyss nämnda forskningen att vara relevant. Empirisk forskning kan ge oss goda skäl att anta att förmildrande omständigheter är *vanliga*, och att människor sällan lever upp till våra filosofiska ideal om den *fullständigt* rationella och ansvariga agenten. Däremot kan empirisk forskning *inte* visa att moraliskt ansvar inte finns över huvud taget. Alla hinder och problem jag räknar upp ovan kommer i varierande grader, och drabbar olika människor olika hårt. Och även en hårt pressad gigjobbare med svår ADHD kommer att ha ansvarsrelevanta psykologiska förmågor i någon grad, och välja mellan några olika handlingsalternativ ibland. Gigjobbaren med ADHD kan ha mycket sämre konsekvenstänk och impuls kontroll än majoriteten av befolkningen, men ändå inte noll, och kommer att ha färre och sämre möjligheter i livet, men återigen inte noll. Oavsett hur mycket empiri vi staplar kommer vi alltså aldrig att nå fram till fullständig skepticism den vägen.

Tesen att moraliskt ansvar är omöjligt måste stödjas med *filosofiska* argument, som Galen Strawsons »basic argument» (Strawson 1994). En informell version går ungefär såhär:

1. Du gjorde det du gjorde för att du är som du är (har de trosföreställningar, preferenser, begär, karaktärsdrag, etc., som du har).
2. För att vara moraliskt ansvarig för vad du gjorde, måste du därför vara moraliskt ansvarig för hur du är.
3. Kanske är du som du är på grund av tidigare val som du gjort. Då kan du vara moraliskt ansvarig för hur du är, ifall du var moraliskt ansvarig för dessa tidigare val.
4. Men de tidigare valen gjorde du på grund av hur du var då, så du kan bara vara moraliskt ansvarig för de tidigare valen om du var moraliskt ansvarig för ditt tidigare jag, och så vidare i en oändlig regress.
5. Slutsats: Moraliskt ansvar är omöjligt.

»The basic argument» står och faller med sina premisser: många filosofer förnekar att jag måste vara moraliskt ansvarig för hela orsakskedjan bakåt för att kunna vara moraliskt ansvarig för handlingen jag utför här och nu. Ingen empirisk vetenskap kan avgöra den här o-

nigheten – det handlar om hur man ser på moraliskt ansvar och vilka intuitioner man har kring begreppet.

För den som accepterar premisserna och håller med om slutsatsen så blir dock all hjärnforskning och annan empirisk vetenskap *irrelevant* för frågan om moraliskt ansvar. Om argumentet håller så gäller det oavsett hur våra hjärnor fungerar, oavsett hur psyket förhåller sig till hjärnan, oavsett om världen är deterministisk eller indeterministisk, oavsett *allt* detta. Därför är det bisarrt när filosofer och andra debattörer först argumenterar för att moraliskt ansvar är omöjligt på rent filosofiska grunder, och sedan *lägger till* en massa empirisk forskning som ska visa att ingen är ansvarig för vad hen gör.

Jämför: Anta att någon frågar om jag oroar mig för att telepater ska spionera på mina tankar. Jag svarar: ingen fara! Telepati finns inte, tankeläsning är helt omöjligt. Dessutom har jag tagit på mig en foliehatt som effektivt blockerar alla telepatiska vågor.

Om moraliskt ansvar ändå är omöjligt, så blir empirin lika överflödigt som foliehatten.

Det finns inte heller någon uppenbar implikation från ansvars-skepticism till klassiska vänsterståndpunkter i politiken. Om vi utgår ifrån en teori enligt vilken moraliskt ansvar existerar, så kan empiriska argument – vare sig de riktar in sig på psykologi/neurologi eller samhällsproblem och externa hinder – stödja tesen att olika människor i olika situationer *har olika mycket* ansvar för vad de gör. Om moraliskt ansvar däremot *inte* existerar, så sitter alla i samma ansvarsbåt. Jeff Bezos och andra toppnamn inom Amazon har precis lika lite moraliskt ansvar för golvjobbarnas hemska situation som golvjobbarna själva – *allas* ansvar är *noll*.

Detta enkla faktum har ofta förbisetts av debattörer, till och med professionella filosofer. Bruce Waller (2014; 2020) hävdar exempelvis att socialdemokratiska kulturer kommit en bra bit på väg mot att omfamna moraliskt-ansvars-skepticism. Han hänvisar i sin tur till sociologisk forskning, som dock inte alls stödjer påståendet. De citerade sociologerna Michael Cavadino och James Dignan nämner själva att bl. a. de skandinaviska länderna var på väg längre och längre högerut redan när de samlade in sina data; vid tidpunkten för skrivandet av artikeln fanns dock fortfarande en stark tendens (jämfört med exempelvis USA) att se både fattiga och kriminella som offer för olyckli-

ga omständigheter (Cavadino och Dignan 2006). Men Cavadino och Dignan säger ingenting om att man i dessa länder skulle se moraliskt ansvar som *omöjligt*, som något varken rik eller fattig kan ha. Klassisk svensk vänsterargumentation är också full av klander mot kapitalister och högerpolitiker (se till exempel Per Albin Hanssons berömda folkhemstal, 1928/2012).

Idén att vi helt saknar ansvar för våra handlingar kan dessutom lätt leda till uppgivenhet. Vi ser det på individnivå – forskare noterar att psykiatripatienter ofta slits mellan att, å ena sidan, se sig själva som oskyldiga och klanderfria offer för den egna hjärnkemin, och samtidigt tragiskt *hjämlösa*, och att, å andra sidan, tänka på sig själva som agenter som kan styra sitt eget öde, men kanske också *klandervärda* (Karp 1992; Wiener 2011).⁴

Filosofiskt intresserade debattörer, som juridik- och psykologi-professorn Stephen Morse, har vidare hävdat att filosofer som argumenterar för omfattande straffreformer utifrån moraliskt-ansvar-skepticism skjuter sig själva i foten (Morse 2013). Ovan nämnda Waller, liksom Derk Pereboom (2014), Gregg Caruso (2020) och andra, har argumenterat för att vi bör lämna hårda straff och idén om att brottslingar ska få vad de förtjänar bakom oss. Moraliskt ansvar finns inte, så ingen förtjänar något alls! Vi bör i stället se över vilka brott som helt kan avkriminaliseras, göra allt vi kan för att *förebygga* handlingar som fortfarande är brottsliga, hantera mindre allvarliga förbrytelser med medling och/eller samhällstjänst, och ha humana och rehabiliteringsinriktade institutioner för farliga brottslingar som måste låsas in. På grund av att ingen är moraliskt ansvarig för något alls, argumenterar dessa filosofer, så måste hårda straff och hela förtjänsttänket bort.

Morse invänder att om ingen är ansvarig för sina handlingar, så gäller detta även politiker som beslutar om hårda straff och hemska fångelser (Morse 2013). Skeptiker som argumenterar emot existensen av moraliskt ansvar poängterar hur alla handlingar följer från tidigare orsaker, eventuellt med inslag av vissa slumpfaktorer. Om jag bara gjorde som jag gjorde på grund av arv och miljö, gener och hjärnhändelser, det ena ledde till det andra som utmynnade i min handling – då kan jag väl inte vara klandervärd? Och, säger Morse, om jag bara gjorde som jag gjorde på grund av arv och miljö, gener och hjärnhändelser, det ena ledde till det andra som utmynnade i min handling – då

är det väl nonsens att klistra dit moraliska etiketter som »rätt» och »fel»? Våra handlingar *är* vad de *är*; det finns inget utrymme för *bör* bland orsakskedjorna. Ingen är klandervärd och ingen bör ändra sig – inte heller de politiker som tävlar om vem som kan vara »tuffast mot brott»!

Morse tänker sig alltså att moraliskt ansvar och rätt/fel/bör står och faller tillsammans. Detta är inte självklart. Det beror på om och i så fall hur moraliskt ansvar (klandervärdhet och berömvärdhet) hänger ihop med moraliskt agentskap (handla rätt, handla fel, det finns sådant vi *bör* göra). Filosofer som förnekar att moraliskt ansvar⁵ finns hävdar i regel att moraliskt *agentskap* ändå existerar. Derk Pereboom (2014) argumenterar exempelvis för att moraliskt agentskap endast kräver att vi kan förstå olika skäl för handling och att vi har en epistemiskt öppen framtid. Det sistnämnda innebär att vi behöver fundera över vad vi ska göra, eftersom vi inte kan se in i framtiden och inte redan vet det. Andra, som Ishtiyaque Haji (2002; 2012), argumenterar tvärtom. »Bör» implicerar »kan», och »du handlade fel» implicerar »du borde ha avstått från handlingen». Alltså, säger Haji, kräver moraliskt agentskap att vi kunde handlat annorlunda än vi gjorde; om det bara är en illusion att vi kan det, så är det en illusion att vi någonsin bör göra någonting, och en illusion att vi någonsin handlar moraliskt fel. Moraliskt ansvar ser han som betydligt enklare, mer troligt att det existerar.

Både Pereboom och Haji argumenterar för fullt respektabla positioner i den filosofiska debatten, även fast jag inte håller med någon av dem själv. Jag tvivlar dock på att esoteriska distinktioner mellan ansvar och agentskap gör sig särskilt bra i politiska debatter. Även om man lyckas förklara skillnaderna och argumenten för en icke filosofiskt skolad publik, så kvarstår problemet att argumenten i slutändan vilar på *intuitioner* – intuitioner som inte alla delar.

5 Problematiska intuitioner

DET FINNS EN hel filosofisk metadebatt kring frågan om det görs några framsteg i filosofi. Det beror åtminstone delvis på vad man menar med »framsteg», men även om vi spikar en konkret definition så varierar det förmodligen mellan olika filosofiska fält (se t. ex. Vavova 2014; MacIntyre 2023). Inom den övergripande debatten om mora-

liskt ansvar – finns moraliskt ansvar eller inte? vilka grundläggande förmågor måste människor ha, och hur måste universum fungera, för att det ska kunna finnas? – så kan man se hur diverse argument blir mer sofistikerade över tid, och diverse tankeexperiment alltmer förfinade och komplicerade. Kanske är detta ett slags framsteg? Jag ser dock inga skäl att tro att alla, eller ens de flesta, filosofer någon gång kommer att komma överens i den här frågan.

Även de prydligaste deduktiva argument som dyker upp använder premisser som vilar på *intuitioner* om vad moraliskt ansvar innebär, och vad som krävs för att vara moraliskt ansvarig för sina handlingar. De tankeexperiment som spelar så stor roll i debatten fungerar bara som argument ifall publiken har samma intuitioner som tankeexperimentets skapare. Olika personer har intuitioner som lutar åt olika håll här; vissa är mer benägna att tänka på moraliskt ansvar som något extremt, ja rentav *omöjligt* krävande, medan andra är mer benägna att tänka på det som något ganska enkelt och naturalistiskt. Eftersom dessa intuitionsskillnader kvarstår efter århundraden⁶ av alltmer komplicerade tankeexperiment och argument, så är det rimligt att anta att de kommer kvarstå för all överskådlig framtid.

Därför bör vi inte heller bygga samhällliga institutioner utifrån antagandet att en viss intuitionstyp är den korrekta, och andra intuitioner är fel. Det vore lika godtyckligt som att bygga samhällliga institutioner utifrån antagandet att en specifik filosofisk teori om det goda livet är korrekt, eller att en viss religion är korrekt. Ett öppet och demokratiskt samhälle bör förhålla sig neutralt kring sådana frågor.

Det här argumentet går dock åt båda hållen. Kortfattat: vi bör inte bygga samhället utifrån det kontroversiella filosofiska antagandet att moraliskt ansvar inte existerar – men vi bör inte *heller* bygga samhället utifrån de kontroversiella filosofiska antagandena att moraliskt ansvar *existerar*, att folk kan *förtjäna* straff och belöningar, att vi är hyfsat bra på att avgöra *vad* folk förtjänar, och att det är samhällets jobb att se till att folk *får* vad de förtjänar.

När det gäller brott och straff, så går det att hitta en ganska bred (om än inte total) filosofisk konsensus kring hur en bra kriminalvård ser ut. Många olika teorier (avskräckning, rehabilitering, expressivism, restaurering, »mjukare» retributivism) ger liknande slutsatser om hur kriminalvården bör se ut i praktiken när de paras med empi-

risk forskning. Det är rimligare att bygga en samhällsinstitution på en bred, om än inte total, filosofisk enighet än på en smalare och mer kontroversiell filosofisk teori (Jeppsson 2021; Caruso 2020; Vilhauer 2009; 2013; Shaw 2014). Med en sådan överlappande konsensus så tappar filosofiska argument för ansvars-skepticism i mångt och mycket sin relevans för den politiska debatten.

Ämnet fattigdom och pengar skiljer sig dock på ett intressant vis från ämnet brott och straff. Båda diskuteras ofta i (implicita eller explicita) förtjänstermer i politiska debatter och vanlig media; arbetslösa som inte anstränger sig maximalt, och funktionshindrade som kanske inte är så hindrade som de påstår, *förtjänar* att vara fattiga och ska inte få leva på det offentliga. Bara sant oskyldiga fattiga kan få lite skattepengar. Så långt parallellen – men det är bara den förtjänstbaserade synen på straff som har motsvarande filosofiska position.

Inom ämnet *criminal justice ethics* finns välkända filosofer som argumenterar för vikten av att brottslingar ska få vad de förtjänar, och att hela systemet bör baseras på förtjänst – men det är svårt att hitta vare sig filosofer eller ekonomer som argumenterar för att inrätta ett ekonomiskt system där alla får så mycket och endast så mycket pengar som de gjort sig förtjänta av. En klassisk nyliberal tänkare som Robert Nozick, exempelvis, påstår varken att en fri marknadsekonomi faktiskt resulterar i att alla får så mycket pengar som de förtjänar, eller att vi bör inrätta politisk-ekonomiska institutioner som åstadkommer detta (Nozick 1974). Enligt hans teori så är gigantiska inkomstskillnader mellan fattiga och rika rättvisa ifall de uppkommit genom att folk blandat sitt arbete med tidigare oägda resurser samt frivilliga transaktioner. Enkelt exempel: anta att det är stenålder, och det mesta av naturen saknar ägare. Jag gräver i backen, luckrar upp jorden, planterar frön som jag samlat in, och gör ett grönsaksland. Nu äger jag grönsakslandet, eftersom jag blandat mitt arbete med tidigare oägda resurser. Om en annan stenåldersmänniska erbjuder sig att byta några av sina lerkrukor mot mina grönsaker, och jag går med på det, så är detta en frivillig transaktion, och den resulterande fördelningen rättvis. Den här teorin om rättvist ägande är dock fullt kompatibel med att många blivit rika utan att anstränga sig (exempelvis genom arv – frivillig transaktion från förälder till barn), och att många blivit desperat fattiga av ren otur. Nozickianer kan ibland använda termen »förtjänst»

(se t. ex. John Norells 2023 artikel om att Taylor Swift förtjänar sina miljarder, som bygger på ett rent nozickianskt resonemang), men de använder då termen i en annan, bredare betydelse: »förtjäna» som i »ha moralisk rätt till», snarare än »förtjäna» som i »vara moraliskt ansvarig, och därför förtjäna klander/straff för det dåliga och beröm/belöningar för det goda». Inte heller klassiska nyliberala ekonomer som Friedrich Hayek (1944) argumenterar för en fri marknad utifrån idén att alla flitiga och duktiga kommer att belönas med mycket pengar och de lata straffas med fattigdom – argumenten handlar i stället om vikten av frihet, och rädslan för att marknadsingripanden kommer att leda till ett mer och mer auktoritärt styre (se också Svärd 2024).

Vi behöver gå till empirisk forskning för att se exakt hur *vanligt* det är att rika släkter förblir rika i generationer och omvänt, men även utan någon särskild empiri att luta oss mot så vet vi att det är *möjligt* och *händer* att människor blir rika genom att ärva sina föräldrar, utan att lyfta ett finger, och omvänt att folk blir fattiga genom att drabbas av oförskyllda katastrofer. Marknadsekonomi bygger på tillgång och efterfrågan – inte på att dela ut pengar till människor utifrån hur mycket ansträngning och flit de visat.

Empiriska forskare har dock argumenterat för att många människor *vill* tro att vi lever i ett gott och rättvist samhälle. När vi ser enorma klyftor i välstånd runt omkring oss griper vi efter halmstrån som skulle kunna rättfärdiga detta sakernas tillstånd, och intalar oss att folk nog har de pengar de gjort sig förtjänta av (t. ex. Mijs 2021). Ansvars-skeptiska filosoferna Caruso och Waller känner till dessa förklaringar till tron på förtjänad rikedom; de hävdar ändå att detta önsketänkande om sakernas tillstånd är beroende av tron på moraliskt ansvar och förtjänst. Om vi lyckas övertyga människor om att moraliskt ansvar och förtjänst inte existerar, så måste de också ge upp tanken på förtjänad rikedom/fattigdom.

Det är visserligen sant att tron på förtjänta pengar förutsätter tron på förtjänst. Men som jag redan förklarat – argument både för och emot existensen av moraliskt ansvar vilar i slutändan på intuitioner. Har vi intuitionen att moraliskt ansvar är något enkelt och naturalistiskt, eller något metafysiskt högtflygande och omöjligt krävande? Om människor biter sig fast i trosföreställningar om meritokrati och välförtjänta pengar trots att de går på tvärs mot uppenbara empiriska

fakta, så kan nog inte folk övertygas genom kontroversiella och intuitionsbaserade filosofiska argument heller.

6 Drömmen om det perfekta argumentet

VI ÄR MÅNGA som tycker att den samhällsutveckling jag beskrev i början av artikeln är frustrerande. Många som vill se en mer genomtänkt kriminalvårdspolicy, inte bara hårdare och hårdare och hårdare tag i evighet. Många som vill se ett rejälare välfärdssamhälle, mer inriktat på att hjälpa folk än att misstänkliggöra och jaga (verkligt såväl som inbillat) fusk. Denna frustration kan leda till en önskan att hitta de *magiska argument* som en gång för alla ska övertyga ens meningsmotståndare.

Vi måste inse att sådana magiska argument inte finns. Vi kan göra vårt bästa med både empiriska argument hämtade från samhällsvetenskaperna, och filosofiska argument, exempelvis argumentet jag presenterade ovan, om att kriminalvård bör baseras på en bred filosofisk konsensus snarare än extremt kontroversiella idéer. Vi kan göra vårt bästa, men det kommer fortfarande vara svårt – vi kommer ofta stånga huvudet in i en argumentationsresistent vägg. Det är sorgligt, men kan inte lösas genom att övertyga allmänheten om moraliskt-ansvars-skepticism.→

Sofia Jeppsson är docent i filosofi med inriktning mot praktisk filosofi och verksam som universitetslektor vid Institutionen för idé- och samhällsstudier på Umeå universitet.

Noter

1. Mycket av denna artikels argumentation förekommer också i min (2023) artikel »Agency and Responsibility: the Personal and the Political» i *Philosophical Issues*.
2. Det vill säga personer som inte kvalificerar sig för någon neuropsykiatrisk eller annan psykiatrisk diagnos.
3. Ibland kan neurologiska undersökningar genomföras för att *utesluta* att patienten lider av problem som bättre behandlas av en faktisk neurolog, men psykiatriska diagnoser sätts utifrån symptombild.

4. Jag argumenterar själv för att vi måste ersätta det här svartvita synsättet med mer nyanserade idéer. Vi kan ha mer eller mindre ansvar för våra handlingar, och det kan pendla beroende på dagsform och situation. Våra svårigheter utgör ofta starka förmildrande, och ibland rättfärdigande, omständigheter – men utplånar sällan *allt* ansvar (Jeppsson 2022).

5. Eller åtminstone en viss, förtjänst-kopplad, form av moraliskt ansvar, den sortens moraliska ansvar som kan rättfärdiga klander/beröm och straff/belöning.

6. Eller till och med årtusenden, beroende på hur man räknar – en del medeltida kristna debatter om predestination och förtjänst liknar senare, sekulära debatter om determinism och moraliskt ansvar, och före dem hade vi debatter mellan antika grekiska filosofer om frivillighet och nödvändighet.

Referenser

- BYLUND, C. (2022) *Anakrona livsvillkor: en studie av funktionalitet, möjligheter och begär i den föränderliga svenska välfärdsstaten*. Diss. Umeå: Umeå universitet.
- CARUSO, G. (2020) »Justice without Retribution: An Epistemic Argument against Retributive Criminal Punishment», *Neuroethics*, 13(1), ss. 13-28.
- CAVADINO, M. & DIGNAN, J. (2006) Penal Policy and Political Economy. *Criminology and Criminal Justice*, 6(4), ss. 435-456
- HAJI, ISHTIYAQUE. (2002) *Deontic Morality and Control*, Cambridge: Cambridge University Press.
- HAJI, ISHTIYAQUE. (2012) *Reason's Debt to Freedom*, New York: Oxford University Press.
- HANSSON, P. A. (1928/2012) Folkhemstalet, publicerat av Anders Thor på <http://www.svenskatal.se/1928011-per-albin-hansson-folkhemstalet/>.
- HAYEK, F.A. (2006) *The Road to Serfdom*, London: Routledge.
- JEFFERSON, A. (2022) *Are Mental Disorders Brain Disorders?* London: Routledge.
- JEPPSSON, S. (2021) »Retributivism, Justification and Credence: The Epistemic Argument Revisited», *Neuroethics*, 14(2), ss. 177-190.
- JEPPSSON, S. (2022) »Exemption, Self-exemption and Compassionate Self-excuse», *International Mad Studies Journal*, 1, ss. 1-25. Ompublicerat 2023 som ett kapitel i *the Bloomsbury Guide to the Philosophy of Disability*, S. Tremain (red.).
- JEPPSSON, S. (2023) »Agency and Responsibility: the Personal and the Political», *Philosophical Issues*, 33(1), ss. 70-82.
- KARP, D. (1992) »Illness Ambiguity and the Search for Meaning: A Case Study of a Self-help Group for Affective Disorders», *Journal of*

- Contemporary Ethnography*, 21(2), ss. 139–170.
- KOI, P. (2021) »Born Which Way? ADHD, Situational Self-control, and Moral Responsibility», *Neuroethics*, 14(2), ss. 205–218.
- KRIMINALVÅRDEN (2023) »Tredubblat antal platser på tio år», tillgängling online på: <https://www.kriminalvarden.se/om-kriminalvarden/nyheter/2023/december/tredubblat-antal-platser-pa-tio-ar/>, hämtad 2024-06-19
- MACINTYRE, A. (2023) »On Having Survived the Academic Philosophy of the 20th Century», *Church Life Journal*, 2023-07-18. Tillgänglig online på: <https://churchlifejournal.nd.edu/articles/on-having-survived-the-academic-moral-philosophy-of-the-20th-century/>.
- MIJS, J. B. (2021) »The Paradox of Inequality: Income Inequality and Belief in Meritocracy Go Hand in Hand», *Socio-Economic Review*, 19(1), ss. 7–35
- MORSE, S. (2013) »Compatibilist Criminal Law», i: Nadelhoffer, T., (red.) *The future of Punishment*, Oxford: Oxford University Press, ss. 107–132.
- NORELL, J. (2023) »Rättvist att Taylor Swift blir miljonär», Svenska Dagbladet, 2023-07-14. Tillgänglig online på: <https://www.svd.se/a/kELaWk/rattvist-att-taylor-swift-blir-miljardar>
- NOZICK, R. (1974) *Anarchy, State and Utopia*, New York: Basic Books.
- PEHRSON, J. (2024) »Det ska inte gå att leva på A-kassa i flera år», debattartikel publicerad i *Expressen* och på *Regeringskansliet*. <https://www.regeringen.se/debattartiklar/2024/02/det-ska-inte-ga-att-leva-pa-a-kassa-i-flera-ar/>, hämtad 2024-06-19.
- PEREBOOM, D. (2014) *Free Will, Agency, and Meaning in Life*, Oxford: Oxford University Press.
- SHAW, E. (2014) *Free will, Punishment and Criminal Responsibility*, Dissertation, School of Law, Edinburgh University, Edinburgh.
- STRAWSON, G. (1994) The Impossibility of Moral Responsibility, *Philosophical Studies*, 75(1-2), ss. 5–24.
- STRÖMMER, G. (2023) »Det är värre än vi trodde», debattartikel i *Dagens Nyheter*, 2023-05-18, <https://www.dn.se/verige/gunnar-strommer-det-ar-varre-an-vi-trodde/>, hämtad 2024-06-19.
- SVERIGES RADIO (2023) »I huvudet på Louise Epstein». Tillgänglig online på: <https://sverigesradio.se/avsnitt/pa-jakt-efter-fri-vilja-i-hjarnans-hemliga-rum> (sändes 2023-12-10, kl. 06:00).
- SVERIGES RADIO (2024) »Talkshow». Tillgänglig online på: <https://sverigesradio.se/avsnitt/ta-dig-i-kragen-manniska> (sändes 2024-02-12, kl. 15:04).
- SVÄRD, PER-ANDERS. (2024) »Högerns miljardärsmyt kan lätt motbevisas», *Arbetet*, 2024-02-28. Tillgänglig online på: <https://www.arbetaren.se/2024/02/28/hogerns-miljardarsmyt-kan-latt-motbevisas/>.
- VAVOVA, K. (2014) »Moral Disagreement and Moral Skepticism»,

- Philosophical Perspectives*, 28 (1), ss. 302–333.
- VILHAUER, B. (2009) »Free Will and Reasonable Doubt«, *American Philosophical Quarterly*, 46(2), ss. 131–140
- VILHAUER, B. (2013) »Persons, Punishment and Free Will Skepticism«, *Philosophical Studies*, 162(2), ss. 143–163.
- WALLER, B. (2014) *The Stubborn System of Moral Responsibility*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- WALLER, B. (2020) »Beyond Moral Responsibility to a System That Works«, *Neuroethics*, 13 (1), ss. 5–12.
- WIENER, T. (2011) »The (Un)managed Self: Paradoxical Forms of Agency in Self-management of Bipolar Disorder«, *Culture, Medicine and Psychiatry*, 35(4), ss. 448–483

→ Visioner om den nya människan: kopplingen mellan framtid, teknik och hälsa

Karl Gauffin

HUR KOMMER MORGONDAGENS människa att må? Likt andra typer av framtidsvisioner är våra föreställningar om kommande generationers hälsotillstånd djupt präglade av den samtid i vilka de formuleras. I målbilderna för hälsoutvecklingen spelar ofta såväl individer som befolkningar en väsentlig roll: den enskilda människan ska förkroppsliga den positiva samhällsutveckling som den mer övergripande folkhälsan ska avspegla. I den svenska kontexten är kanske detta som tydligast i formuleringen av det tidiga 1900-talets folkhälsopolitik. Idéhistorikern Karin Johannisson beskriver hur parallellen mellan individens och samhällets hälsa var ständigt närvarande i det svenska folkhälsoprojektet (Johannisson 1991: 154). Ambitionerna var långtgående. Folkhälsan blev här ett konkret uttryck för en omfattande samhällsomstöpning som formulerades i enlighet med moderna ideal. Framstegstanken var framträdande och radikaliserades efter hand. Johannisson skriver: »På 1930-talet sammansmältes socialhygien med en ny typ av social ingenjörskonst som inte bara ville skapa en frisk människa, utan en *ny människa*: sund, stark, rationell, villig att underordna sin oförnuftiga kropp den förnuftiga samhällskroppen» (Johannisson 1991: 144, min kursivering).

Med dagens ögon kan dåtidens folkhälsopolitik te sig problematisk av flera skäl, men i vissa avseenden kan den också ses som en föregångare till vad som komma skulle. Sociologen Nikolas Rose framhäver två dominerande biopolitiska strategier i det tidiga 1900-talets Europa: å ena sidan en socialhygienisk förstärkning av kopplingen mellan den enskilda individens karaktär och en sund befolkning, å andra sidan en förädling av befolkningsmaterialet genom eugeniska åtgärder och andra former av reproduktionspolitik (Rose 2001: 3–4). Vad gäller

den enskilda individens ansvar för folkhälsan finner vi gott om exempel i samtiden. Genom eget ansvarstagande, informerad riskhantering och en målinriktad strävan efter ideal som hälsa, välmående, ungdom och skönhet anpassar vi oss till nutidens individfokuserade målbilder och bidrar också indirekt till bättre hälsa i befolkningen (Bunton 1997: 230). Eugeniska ambitioner är inte lika framträdande i senare formuleringar kring folkhälsans framtida utveckling; som ett uttalat befolkningspolitiskt projekt är rashygienen oförenlig med nutida övertygelser kring individens värde och rättigheter. Dock har den moderna fosterdiagnostiken och selektiva aborter kritiserats för att vara ideologiskt besläktade med eugeniken, då denna individuella praktik – om genomförd på tillräckligt stor skala – skulle kunna leda till resultat som skulle välkomnas av det tidiga 1900-talets rashygieniker (Munthe m.fl. 1998). Ett annat samtida uttryck för föreställningen om den nya människan, som i vissa avseenden är mer radikalt än fosterdiagnostik, återfinns i litteraturen kring artificiell intelligens och tekniskt medierad transhumanism (se bl. a. Huberman 2021). Här skildras en uppdaterad föreställning om framtidens *nya människa*, och därmed kan vi återknyta till Johannissons beskrivning av 1930-talets folkhälsopolitiska visioner, även om de tar sig helt nya former och uttryck. Men gränslandet mellan teknik, hälsa och föreställningar om framtidens människor är inte helt lättnavigerat. Hur kan vi förstå teknikens betydelse för utvecklingen av de två biopolitiska strategier som Rose beskriver och hur tar sig detta mer specifika uttryck i historiska och mer samtida visioner om den *nya människan*?

Teknik i det moderna folkhälsoprojektet

VILJAN ATT KONTROLLERA befolkningens biologiska sammansättning, skriver Rose (2001: 2), kan betraktas som helt centralt i det moderna projektet. För detta krävs naturligtvis ett effektivt åtgärds paket och här utgjorde, enligt Johannisson (1991: 152), det tidiga 1900-talets legering av medicinska upptäckter och moralkonservativ ideologi en potent grogrund för gränsöverskridande folkhälsopolitik. Det nya hälsoarbetet utgick från ett ömsesidigt inflytande mellan olika nivåer; kroppslig och själslig sundhet förutsatte varandra på liknande sätt som individens hälsa stod i relation till folkhälsan. I Sverige kunde

detta så småningom ta sig uttryck i en omvälvande socialpolitisk reformagenda, vilken kombinerade preventivt arbete med en tidstypisk framstegstro – problem fanns, men de var till för att lösas!

I detta arbete spelade tekniken en väsentlig roll. Som ett samlingsbegrepp för den praktiska tillämpningen av vetenskapliga principer i syfte att utveckla, konstruera och använda verktyg, maskiner, system och produkter, så var teknikens betydelse för folkhälsan både mångskiftad och djupgående. I Sverige utgjorde »Kris i befolkningsfrågan» av Alva och Gunnar Myrdal ett tongivande inlägg i den samhällspolitiska debatten kring teknikens möjligheter. För makarna Myrdal gav tekniken inte bara anledning att bryta med nymalthusianska föreställningar om vikten av en låg nativitet, utan den beredde också vägen mot en ljusare framtid. Problemet var här en politik som begränsade teknikens inneboende potential att kombinera välstånd med en växande befolkning (Myrdal och Myrdal 1935: 10–11). Tekniken bemyndigade människan och gav henne kontroll över den egna livssituationen. Med förbättrad produktionsteknik, ökad livsmedelsförsörjning, arbetsbesparande effektivisering och inte minst tillgängliggörande av tekniskt förbättrade preventivmedel skulle hushållen ha goda förutsättningar att uppfostra det förespråkade antalet av tre barn (Myrdal och Myrdal 1935: 53, 199, 220).

Avgörande i makarnas Myrdals vision om ökad barnafödelse och en bättre folkhälsa var alltså en ändamålsenlig omstöpning av politiken, som på ett effektivt sätt skulle kunna dra nytta av det välstånd som tekniska landvinningar gett upphov till. Tekniken och den ekonomiska tillväxten var med andra ord inte tillräckliga, politiken var en nödvändig ingrediens för att födelsetalen skulle öka. I Svenska Dagbladet ger Alva och Gunnar Myrdal uttryck för denna ståndpunkt i en replik riktad mot nationalekonomen Gustav Cassel, som i sin tur kritiserar de fördelningspolitiska inslagen i makarna Myrdals arbete. Enbart ett allmänt stegradt välstånd, skriver Alva och Gunnar Myrdal, är inte tillräckligt för att stimulera till fortplantning. Därutöver krävs riktade insatser för att skapa ekonomisk trygghet för de enskilda familjerna (Myrdal och Myrdal 1934). Utvecklingen av det tidiga 1900-talets biopolitiska strategier kan med dagens blick framstå som ideologiskt svårtolkade. Medan makarna Myrdals fördelningspolitiska reformprogram lyfts fram som ett progressivt inslag i den nutida socialde-

mokratiska historieskrivningen är inställningen till steriliseringsfrågan en mer komplicerad historia (Socialdemokraterna 2023). Alva och Gunnar Myrdal uttrycker sig själva med viss försiktighet kring den år 1934 beslutade steriliseringslagen. De ser att vetenskapliga framsteg inom ärftlighetsforskningen, i kombination med att socialpedagogiska skäl tas i beaktande, kan komma att öka antalet legitima steriliseringar, men manar till en sträng tillämpning och att förväntningarna på »steriliseringens verkningar på folkmaterialet» inte ska överdrivas (Myrdal och Myrdal 1934: 259–261). Samtidigt som makarna Myrdal erkänner steriliseringens lämplighet i vissa svårartade fall, så betonar de också att det största socialpolitiska problemet inte är det mindre antal personer som skulle kunna bli föremål för steriliseringslagen, utan snarare de mycket större grupper av människor som av andra skäl riskerar att duka under i moderniseringens hårdnande konkurrenskamp. Den löftesrika tekniska utvecklingen är inte utan baksidor; de skärpta intelligens- och karaktärskraven manar till uppstramning och betydande socialpolitiska insatser, framförallt med barnens väl i fokus. Framtiden var ljus, men inte utan utmaningar!

Att de social- och rashygieniska insatserna kunde bli del av ett samlat åtgärds paket och att gränserna dem emellan ofta var tämligen uppluckrade är något som framhävs av såväl Rose som Johannisson (se Rose 2001: 4; Johannisson 1991: 171). Även om denna tendens är skönjbar även hos makarna Myrdal, så är den långt mycket mer uttalad hos andra tongivande debattörer under det tidiga 1900-talet. Den tyske läkaren Alfred Grotjahn sammanförde i sin »Soziale Pathologie» en detaljerad redogörelse för enskilda sjukdomars socialmedicinska bakgrund med ett mer allmänt hållet resonemang kring vikten av en tät förbindelse mellan socialhygien och eugenik (Grotjahn 1915). Även för Grotjahn, som alltså skrev sin text drygt tjugo år före publiceringen av »Kris i befolkningsfrågan», har samtidens tekniska utveckling ett stort inflytande på hur hälsa och sjukdom betraktas. Här, menar Grotjahn, är det dock viktigt att inte låta sig förledas av en övertro på de tekniska framstegen – de kommer inte per automatik bota sjukdom och främja hälsa, det krävs dessutom en ändamålsenlig hantering av de möjligheter tekniken erbjuder. Om inrättningen av tuberkulossanatorium skriver Grotjahn exempelvis:

det räcker inte att koncentrera resultaten av den strålande tekniska utvecklingen – så som fasader, parkanläggningar och förstklassig hygienisk utrustning – i en institution. Det är viktigare att, genom noggrann avvägning av tvång och frihet, förena de intagna, ledningen och personalen till en harmonisk helhet (Grotjahn 1915: 84, min översättning)

Mänsklig kontroll över hälsoutvecklingen var alltså av yttersta vikt och för detta kunde tekniken erbjuda ett hjälpsamt verktyg. Denna utgångspunkt återkommer också i Grotjahns inställning till eugeniken: »[t]ecken på kroppslig degeneration härjar även bland de mest framstående folk. Det är därför viktigt att inte överlåta deras övervinnande och eliminering åt slumpen, utan till ett planerat tillvägagångssätt» (Grotjahn 1915: 486). I ett kallhamrat resonemang framför Grotjahn att socialpolitiska framgångar på intet sätt gör eugeniken överflödigt, utan snarare tvärtom. När medicinska framsteg och social omsorg inte bara ökar överlevnaden, utan också fortplantningsförmågan hos de individer som Grotjahn betraktar som mindervärdiga, är det desto viktigare att på andra sätt förhindra att de för vidare sina anlag till nästa generation: genom preventivmedel, institutionalisering eller sterilisering (Grotjahn 1915: 488–489).

Teknikens betydelse för biopolitikens nutida uttryck

TEKNIKEN VAR I uppsving under 1900-talets första decennier och den tongivande socialmedicinen tillskrev den stor potential för framtida generationers hälsoutveckling. Dess användningsområde avgjordes dock av de politiska ramarna – det var beslutsfattare och politiska experter som bestämde hur tekniken skulle implementeras i folkhälsans namn. När Rose beskriver de biopolitiska strategier som präglade tiden runt millennieskiftet, så framkommer en annan bild, för vilken »tekniken» inte förlorat i relevans, men däremot har betydelsen av »politiken» – i bemärkelsen hanteringen av det kollektiva – blivit mer diffus. Rose (2001: 6) beskriver stater som befriat sig själva från det ansvar de ålagts genom 1900-talets välfärdspolitiska reformprogram och i vilkas ställe nu enskilda individer själva får bära konsekvenserna av eventuell sjukdom och olycka. Denna utveckling har sammanfallit med riskbegreppets tilltagande betydelse i relation till hälsa och väl-

mående. Riskhantering har varit en del av biopolitiken under 150 år, men synen på begreppets innebörd har förändrats. I en analys över riskbegreppets semantiska representation i ett omfattande textmaterial från år 1810 till 2000 med hundramiljontals skrivna ord kunde en forskargrupp (se Li m.fl. 2020) finna en fyrdubblad ökning i frekvensen av användandet av ordet »risk», men också en förskjutning från makro-risker som krig och konflikter mot ett större fokus på enskilda människors risk för sjukdom. Teknikens roll i det nutida riskmedvetandet har tematiserats i den sociologiska litteraturen. I det senmoderna »risksamhället» vänder vi blicken bort från naturen och mot oss själva när vi försöker förstå de risker som samhällsutvecklingen förorsakat (Beck 1986).

Tekniken utgör emellertid inte bara en källa till nya risker, utan erbjuder också utökade möjligheter att kontrollera dem. Sociologen Peter Conrad beskriver mediciner, kirurgiska ingrepp, genetiska profileringar och screening som del av en verktygslåda som kan användas för att utöva medicinsk kontroll, vilket i ljuset av utökade tekniska möjligheter – Conrads artikel skrevs för över 30 år sedan – ter sig än mer aktuellt idag (Conrad 1992: 216). Ett givet användningsområde för tekniskt medierad riskhantering har uppstått genom den moderna fosterdiagnostiken. Även om det inte längre handlar om ett befolkningspolitiskt projekt med den uttalade ambitionen att »förbättra folkstammen», så fanns det i det svenska fallet institutionella och personella kopplingar mellan det svenska steriliseringsprogrammet och den framväxande fosterdiagnostiken på 1960-talet (Munthe m.fl. 1998: 750). De möjliga konsekvenserna av fosterdiagnostik kan också tolkas i ljuset av Michel Foucaults föreläsningar om nyliberal governmentalitet: selektiva aborter på foster med genetiska avvikelser är inte längre beroende av statlig repression, utan utförs frivilligt till följd av en internaliserad norm att vilja optimera sin avkommas biologiska humankapital (Lemke 2001: 204–205).

En förlängning av fosterdiagnostiken återfinns i de genmodifieringar av mänskliga embryon, som sedan några år tillbaka har visat sig vara tekniskt möjliga, men som för tillfället är föremål för intensiv diskussion kring den medicinska etikens gränser. När biofysikern He Jiankui vid Southern University of Science and Technology i Shenzhen år 2018 förkunnade att han med hjälp av gensax-teknik

lyckats modifiera tre mänskliga embryon, som senare utvecklades till levande barn, blev reaktionerna våldsamma. Experter på området ansåg att tekniken var outvecklad och ingreppets syfte – att göra barnen immuna mot hiv – ansågs inte väga upp riskerna. He Jiankui dömdes till fängelse i tre år av kinesisk domstol, men rapporteringen om det banbrytande tilltaget antyder viss ambivalens. Journalister och forskare uttrycker sig med nästintill pliktskyldig skepsis, men konstaterar också att nu när det första steget är taget, så kan det vara svårt att gå tillbaka: »[h]uman embryo editing brings together a complete set of new reproductive and genetic technologies into a total bio-reproductive platform shaped by socio-technical ›disease free‹ imaginaries».¹

När det handlar om att föreställa sig en framtid utan sjukdom finns det knappt någon djupare källa att ösa ur än den samtida AI-litteraturen. Bara under de senaste åren har det i Sverige kommit ut mängder av populärvetenskapliga böcker som kopplar visioner om den nya människan till banbrytande utveckling inom den artificiella intelligensens område.² I en redogörelse för möjliga vägar till så kallad superintelligens berör filosofen Nick Bostrom den framtida möjligheten att med hjälp av utbredd och itererad embryoselektion nå ett stadium av »posthumanitet», men framhäver samtidigt att maskinintelligensens potential är långt mycket högre än den organiska intelligensens (Bostrom 2020: 68–81). Frågan ställer sig med andra ord till vilken grad visionen om den nya människan måste hålla sig inom ramen för det vi idag betraktar som det mänskliga. I sin bok »Liv 3.0. Att vara människa i den artificiella intelligensens tid» ger fysikern Max Tegmark uttryck för just föreställningen om en livsform som till skillnad från bakterier och lågutvecklade djur (vars hård- och mjukvara endast förändras med evolutionen), men även till skillnad från människor (som visserligen kan lära sig saker, men som är fjättrade vid kroppens bojor), kan förändra både sin hård- och sin mjukvara. Konsekvenserna blir något vi inte ens kan föreställa oss. I Tegmarks kölvatten har en hel genre av något man skulle kunna kalla för »punkt-noll-litteratur» uppstått. Faktum att Tegmark talar om Liv 3.0 och inte t.ex. Liv 2.1 antyder att vi har att göra med något exempellöst, men samtidigt också med en utveckling av tidigare versioner. I den nya punkt-noll-litteraturen blåser föreställningen om en kombination av framsteg och

banbrytande innovation liv i gamla mänskliga drömmar om odödlighet (Ottsjö 2022), framgång (Grafström 2020), styrka (Öhrvall 2020), rikedom (Söderpalm 2020) och artöverskridande kommunikation (Mustill 2022).

Den nya människan i en exempellös framtid

FÖR MIG ÄR den mest inspirerande vetenskapliga upptäckten någonsin den att vi dramatiskt har underskattat livets framtida potential. Våra drömmar och ambitioner behöver inte begränsas till sekellånga liv präglade av sjukdom, fattigdom och förvirring. Hjälpt av teknologin har livet snarare potentialen att blomstra i miljarder år, inte bara här i vårt solsystem utan också i ett kosmos som är långt större och mer inspirerande än vad våra förfäder föreställde sig. Alla gränser är utsuddade. (Tegmark 2017: 273)

Så hur kan vi då förstå teknikens betydelse inom utvecklingen av biopolitiken och hur tar sig detta mer specifika uttryck i visioner om den *nya människan*? En observation är att även om tekniken är mer framträdande i de mer samtida visionerna av den nya människan, så spelade den även en avgörande roll i formuleringen av det tidiga 1900-talets folkhälsopolitik. Det finns dock en avgörande skillnad i teknikens relation till politiken. Medan det tidigare var politiken som avgjorde hur tekniken kunde användas för att optimera folkhälsan, så är det numera tekniken som tillåts att sätta ramarna för hur vi betraktar hälsopolitikens område. När samhället träder tillbaka till förmån för den riskmedvetna individen och när tekniska genombrott stämplas som oetiska, men lika svåra att reglera som oåterkalleliga i sin effekt på mänskligt liv, då tycks politiken vara på tillbakagång. Fallet med He Jiankui och de genmodifierade embryona beskrivs återkommande i dessa termer. Världen har blivit för komplex för att reglera, antalet aktörer är oöverskådligt, forskning bedrivs inte bara vid universiteten och forskningsinstituten, utan ett stort antal »rogue researchers» arbetar vidare med den banbrytande tekniken i det fördolda. Det vore inte förvånande, säger den medicinska antropologen Eben Kirksey i en intervju i tidskriften *Nature*, om det sedan 2018 fötts fler genmodifierade barn som vi inte känner till.³ Även filosofen Hannah Arendt

skrev om rönen kring teknikens betydelse för den nya människan och betonade då vikten av att detta skulle förbli en politisk fråga (Arendt 1958: 3). I viss mån får Arendt medhåll från nutida AI-forskare, som menar att nu är tiden för att intensivt arbeta med att säkerställa att den framtida artificiella intelligensens mål överensstämmer med våra egna, annars är vi illa ute (Tegmark 2017; Bostrom 2020). Frågans angelägenhet har föranlett att vida spritt upprop om ett moratorium av avancerad AI-utveckling – politiken måste helt enkelt hinna ikapp (Bengio m.fl. 2023). I detta avgörande skede anses den politiska styrningen alltså vara av yttersta vikt för att avgöra utvecklingens inriktning, för vid något tillfälle kommer det nya livet att med teknikens hjälp vara ett självspelande piano, helt opåverkad av biopolitiska regleringar.

Men är det möjligt att föreställa sig en ny typ av människa utan politik? Vissa menar ja. För historikern Zoltán Simon (2018) är det tekniken som har den avgörande betydelsen för våra föreställningar om framtiden. Med en kritisk udd mot en »presentistisk» strömning inom historieforskningen, d.v.s. idén om att framtiden förlorat sitt skimmer och att nuet trätt i dess ställe som naturlig referenspunkt, menar Simon att dess företrädare felaktigt utgår från att våra föreställningar om framtiden måste vara av politisk eller ideologisk natur. Simon nämner specifikt historikern François Hartog och kulturvetaren Aleida Assmann som blivit kända för sitt arbete kring »historicitetsregimer» respektive »kulturella tidsregimer». Assmann beskriver en tidsregim som den samling av föreställningar som sätter ramen för vår förståelse av tid. Den förenklade utgångspunkten är att den moderna, framtidsorienterade tidsregimen har rasat ihop, delvis för att vi inte längre har några politiska visioner om framtiden som i grunden annorlunda än nuet (Assmann 2013; Hartog 2015). Simon menar dock att politiken inte är avgörande. Istället menar han att tekniken per automatik leder till en syn på framtiden som något radikalt nytt. Trots brist på politiska projekt eller ideologiska visioner står vi inte och trampar i ett förlängt nu, den tekniska utvecklingen påbjuder en föreställning om en exempellös framtid. För Simon har detta också betydelse för hur vi kan betrakta historien som ett resultat av våra (tekniska) framtidsvisioner. Detta möjliggör ett antagande om en rad på varandra följande historiska sekvenser – vi behöver varken godta

modernitetens föreställning om historien som kontinuerlig förändring eller den senare skepsisen mot att en historisk process är tänkbar (Simon 2018: 201). Medan den moderna synen på historien möjliggjorde en rad karaktäristiska sociokulturella och politiska projekt baserade på tanken kring historiens kontinuerliga och sammanhängande utveckling, så öppnar vår nuvarande syn på historien som en rad exempellösa händelser upp för en annan typ av utveckling, vilket också skulle kunna gälla livet självt. I anslutning till historikern Reinhart Kosellecks beskrivning av den moderna historiesynen som ett »kollektivt singular» presenterar Simon här begreppet »disrupted singular» (Koselleck 2004). Häri ryms föreställningen om en serie unika händelser som följer på varann. Kanske kan vi här återkoppla till »punkt-noll-litteraturen», en tanke om att historien består av en sekvens, men att stegen i utvecklingen är exempellösa. »Minervas ugglor flyger först i skymningen» – genom att citera Hegel uppmärksammar idéhistorikern Roger Qvarsell (2015: 159) svårigheten att säga något om hur pågående förändring i den egna samtiden kommer att påverka livets förutsättningar framöver. Detta har dock inte hindrat oss från att ha visioner om den *nya människan*, och för närvarande har den tekniska utvecklingen gjort dem mer radikala än vad vi tidigare haft svårt att föreställa oss.–»

Karl Gauffin är lektor och forskare på institutionen för folkhälsovetenskap vid Stockholms universitet och har en bakgrund i statsvetenskap.

Noter

1. Wahlberg m.fl. (2021). Se också Ledford (2023)
2. Se bl. a. Dædalus (2015), Grafström (2020), Häggström (2021) Ottsjö (2022), Tegmark (2017), Öhrvall (2020).
3. Se bl. a. Ledford (2023).

Referenser

- ARENDDT, HANNAH (1958/1998) *The Human Condition*, 2:a upplagan, Chicago: University of Chicago Press.
- ASSMANN, ALEIDA (2013) *Ist die Zeit aus den Fugen? Aufstieg und Fall des Zeitregimes der Moderne*, München: Hanser Verlag.
- BECK, ULRICH (1986/2018) *Risksamhället. På väg mot en annan modernitet*, 2:a upplagan, 3:e tryckningen, Stockholm: Daidalos.
- BENGIO, YOSHUA M. FL. (2023) »Pause Giant AI Experiments: An Open Letter», 2023-03-22. Tillgänglig online via <https://futureoflife.org/open-letter/pause-giant-ai-experiments/> (nedladdad: 2023-04-13).
- BOSTROM, NICK (2020) *Superintelligens. Vägar, faror, strategier*, Stockholm: Fri Tanke förlag.
- BUNTON, ROBIN (1997) »Popular health, advanced liberalism and Good Housekeeping magazine», i Petersen, Alar R. och Bunton, Robin (red.) *Foucault, Health and Medicine*, London & New York: Routledge, ss. 223–248.
- CONRAD, PETER (1992) »Medicalization and Social Control», *Annual Review of Sociology*, 18, ss. 209–232.
- DÆDALUS (2015) »Du sköna nya människa. Om smarta proteser, odlade organ och kärleksfulla robotar», Tekniska museets årsbok, årgång 83, Stockholm: Nygren & Nygren.
- GRAFSTRÖM, JONAS (2020) *Moderna tider 4.0. Från kugge i maskineriet till vinnare bland algoritmerna*, Stockholm: Volante förlag.
- GROTJAHN, ALFRED (1915) *Soziale Pathologie. Versuch einer Lehre von den sozialen Beziehungen der menschlichen Krankheiten als Grundlage der sozialen Medizin und der sozialen Hygiene*, 2:a upplagan, Berlin: Verlag von August Hirschwald. Tillgänglig online via https://books.google.se/books/about/Soziale_Pathologie_Versuch_einer_Lehre_v.html?id=AAAeasWet6sC&redir_esc=y (nedladdad: 2023-03-01).
- HARTOG, FRANÇOIS (2015) *Regimes of historicity: Presentism and Experiences of Time*, New York: Columbia University Press.
- HUBERMAN, JENNIFER (2021) *Transhumanism: From Ancestors to Avatars*, Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.
- HÄGGSTRÖM, OLLE (2021) *Tänkande maskiner. Den artificiella intelligensens genombrott*, Stockholm: Fri Tanke förlag.
- JOHANNISSON, KARIN (1991) »Folkhälsa: Det svenska projektet från 1900 till 2:a världskriget», i Lychnos: *Årsbok för idéhistoria och vetenskapshistoria*, Uppsala: Lärdomshistoriska samfundet, 1991, ss. 139–195.

- KOSELLECK, REINHART (2004) *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, New York: Columbia University Press.
- LEDFORD, HEIDI (2023) »Beyond CRISPR Babies: How Human Genome Editing Is Moving on After Scandal», *Nature* 2023-03-02, DOI: <https://doi.org/10.1038/d41586-023-00625-w>.
- LEMKE, THOMAS (2001) »The Birth of Bio-Politics»: Michel Foucault's Lecture at the Collège de France on Neo-Liberal Governmentality», *Economy and Society*, 30(2), ss. 190–207.
- LI, YING M. FL. (2020) »A Brief History of Risk» *Cognition*, 203, 104344.
- MUNTHE, CHRISTIAN M. FL (1998) »Fosterdiagnostikens moraliska rötter», *Läkartidningen*, 95(8), ss. 750–753.
- MUSTILL, TOM (2022) *Att prata val: hur artificiell intelligens kan förändra vår kommunikation med djur*, Stockholm: Modernista.
- MYRDAL, ALVA OCH MYRDAL, GUNNAR (1934) »Avfolkning eller samhällsreform», i Svenska Dagbladet (1934-12-06). Tillgänglig online via <https://www.svd.se/a/jPLAko/avfolkning-eller-samhallsreform> (nedladdad: 2023-03-12).
- MYRDAL, ALVA OCH MYRDAL, GUNNAR (1935) *Kris i befolkningsfrågan*, 3:e omarbetade och utvidgade upplagan, Stockholm: Albert Bonniers förlag. E-bok tillgänglig online via https://sv.wikisource.org/wiki/Kris_i_befolkningsfr%C3%A5gan_folkupplaga.
- OTTSJÖ, PETER (2022) *Evigt ung. Min och människans dröm om odödligheten*, Stockholm: Volante förlag.
- QVARSELL, ROGER (2015) »Hot eller möjlighet? Om maskinen som människans problemtyngda följeslagare», i: Dædalus (red.) *Du sköna nya människa. Om smarta proteser, odlade organ och kärleksfulla robotar*, Tekniska museets årsbok, årgång 83, Stockholm: Nygren & Nygren, ss. 144–163.
- ROSE, NIKOLAS (2001) »The Politics of Life Itself», *Theory, Culture & Society*, 18(6), ss. 1–30.
- SIMON, ZOLTÁN (2018) »History Begins in the Future: On Historical Sensibility in the Age of Technology», i: Helgesson, Helge och Svenungsson, Jayne (red.): *The Ethos of History: Time and Responsibility*, kapitel 11, New York, Oxford: Berghahn Books, ss. 192–209.
- SOCIALDEMOKRATERNA (2023) »Vår historia», tillgänglig online via Socialdemokraternas hemsida <https://www.socialdemokraterna.se/vart-parti/om-partiet/var-historia> (nedladdad 2023-03-12).
- SÖDERPALM, MAX (2020) *AI och försäljning – Hur du säljer mer och ökar vinsten med hjälp av artificiell intelligens*, Göteborg: Soderpalm Publishing.
- TEGMARK, MAX (2017) »Liv 3.0. Att vara människa i den artificiella intelligensens tid», Stockholm: Volante förlag.

- WAHLBERG, AYO M. FL. (2021) »The Platforming of Human Embryo Editing: Prospecting ›Disease Free› Futures«, *New Genetics and Society*, 40(4), ss. 367–383.
- ÖHRVALL, SARA (2020) *Ditt framtida jag. Hur ny teknik revolutionerar människan och gör oss starkare, smartare och vänligare*, Stockholm: Volante förlag.

↓ Recension

LINDE LINDKVIST:

Barnets mänskliga rättigheter: en introduktion

Lund: Studentlitteratur, 2022.

SEDAN 1 JANUARI 2020 är barnkonventionen svensk lag. I samband med processen som lett fram till den och kort efter inkorporeringen publicerades det av naturliga skäl flera böcker om hur detta skulle påverka barnets rättigheter i Sverige. Maria Grahn Farleys *Barnkonventionen: en kommentar* (2019) och Karin Åhman, Pernilla Leviner och Kavot Zilléns (red.) *Barnkonventionen i praktiken: rättsliga utmaningar och möjligheter* (2020), är båda skrivna av jurister och rättsvetare och fokuserar på hur konventionen ska tolkas samt implementeras i den svenska kontexten. Utöver dessa gavs exempelvis även Eva Segerströms *Barnets rättigheter: helhetssyn i praktisk och systematisk tillämpning* samt Lina Ponnerts (red.) *Barnkonventionen: forskning, teori och praktik* ut 2019. Dessa böcker bidrar till ökad förståelse av vad inkorporeringen betyder, och tydliggör vilka utmaningar som aktualiseras. Det visar på att det finns många aktiva forskare inom barnrättsområdet i Sverige, och att det i allra högsta grad är ett aktuellt ämne. Linde Lindkvists nyutkomna bok *Barnets mänskliga rättigheter: en introduktion* ger en annan infallsvinkel än den tidigare mer juridiska och tillämpningsfokuserade litteraturen.

Bokens huvudsakliga bidrag är dess förtjänstfulla kombination av bredd, nyanser och djup. Lindkvist drivs av övertygelsen att barnets rättigheter inte kan eller bör reduceras enbart till barnkonventionen, och inte heller enbart till juridiskt kodifierade dokument. Barnrättsdiskursen är rik och nyanserad – och ibland också en ganska brokig uppsättning idéer och drivkrafter med stark förankring i civilsamhället och även enskilda personer. Det gör den till så mycket mer än vad

som nu finns kodifierat i barnkonventionen. Boken bidrar således till en diskussion kring mer principiella frågor kring barnkonventionen och barnets rättigheter. Boken bidrar också bortanför barnrättsfältet, då flera av bokens diskussioner belyser styrkor och utmaningar som möter mänskliga rättigheter i allmänhet.

Boken är uppdelad i tre delar, där den första fokuserar på *I. Barn som rättighetsbärare*, den andra tillägnas diskussioner om *II. Barnets mänskliga rättigheter*, och den tredje fokuserar på *III. Skyldighetsbärare*. Bokens första del fokuserar på grundläggande, kritiska och klargörande diskussioner om vad det innebär att barnets rättigheter är just rättigheter, alltså legitima anspråk (ss. 14–16), men också vilka krav relationen mellan rättighetsbärare och skyldighetsbärare ställer på vuxna (ss. 31–32), likaväl som samhället de existerar i. Här positioneras utvecklingen av barnrättsfältet i relation till tidigare dokument (t. ex. Genevédeklarationen, ss. 27–29) och såväl historiska som samtida politiska ställningstaganden och händelser, samt olika centrala aktörer (t. ex. Save the Children, ss. 27–28) och andra konventioner för utsatta grupper (t. ex. CERD, CEDAW och CRPD, ss. 46–48). Dessutom diskuteras huruvida barnrättsdiskursen ska ses som någonting utöver människorättsdiskursen, eller som en del av den. Definitionen av vad ett barn är diskuteras och utmanas (kapitel 3), lika väl diskuteras människosyn (kapitel 4 och 6), barns förutsättningar för aktörskap och begreppet »barns» heterogenitet och barns olikheter – såväl som individer som i relation till de olika socioekonomiska förutsättningar barn över världen möter (kapitel 5). Del I avslutas med ett mer filosofiskt och existentiellt resonemang om huruvida vi alla är barn, vilket också berör frågor om hur vi ser på oss själva, på andra och på utvecklandet av mänskliga förmågor – och att vi kanske snarare är *human becomings* istället för *human beings* (kapitel 6).

I del II zoomar Lindkvist in på några specifika rättigheter barnet har enligt barnkonventionen. Han avgränsar sig till rätten till liv, överlevnad och utveckling (kapitel 8), rätten till delaktighet (kapitel 9), rätten till frihet från alla former av våld (kapitel 10), rätten till utbildning (kapitel 11) och rätten till tanke-, samvets- och religionsfrihet (kapitel 12). Lindkvists avgränsning till just dessa rättigheter kan tolkas som strategisk för huvudargumenten boken för fram. Samtidigt som flera av dessa rättigheter anses vara grundläggande för idén om

barnets rättigheter (kapitel 8 och 9 tar till exempel upp två av de fyra vägledande principerna: icke-diskriminering, barnets bästa, rätt till liv, överlevnad och utveckling, och rätten till att komma till tals) visar de, i ett jämförande perspektiv, på konventionens spretiga idé om vad ett barn är och vad barnets rättigheter kommer ifrån. I flera av kapitlen görs en idéhistorisk tillbakablick på tillkomsten av de olika rättigheterna och konventionsartiklarna med ett syfte att belysa och problematisera de filosofiska och politiska diskussionerna som föregick det slutliga resultatet. Det är också här som Lindkvist har möjlighet att betona att konventionen inte enbart är ett juridiskt dokument, men även politiskt och moraliskt.

I del III vänds fokus till de aktörer som på olika sätt har ansvaret att säkerställa respekten av barnets rättigheter, nämligen individen (kapitel 14), civilsamhället (kapitel 15), staten (kapitel 16) och det internationella samfundet (kapitel 17). Lindkvists djupa och breda förståelse av mänskliga rättigheter, inte bara som idéhistoriskt och filosofiskt fenomen, utan även som en institutionell praktik, bidrar till en nyanserad bild av olika aktörers och institutioners förutsättningar, möjligheter och begränsningar att agera skyldighetsbärare. I kapitlet om staten diskuteras till exempel för- och nackdelar med inkorporeringen i svensk rätt. Den som har läst boken från pärm till pärm, kommer förhoppningsvis nu att förstå Lindkvists tvekan till att ta ställning för- eller emot denna lagtekniska förändring. Att införliva och stärka barnets rättigheter görs inte genom att jurister tillämpar barnkonventionen i enskilda fall, det är en vision som främst kräver politisk handling av folkvalda politiker (s. 200).

I det sista kapitlet, 18, vilket är det år vi juridiskt sett lämnar barn- domen, ställer Lindkvist den nu till synes retoriska frågan »räcker mänskliga rättigheter?». Genom exemplet med det överlämnade klagomålet från unga klimataktivister till barnrättskommittén, *Sacchi et al. v. Argentina et al.*, diskuterar Lindkvist mänskliga rättigheters inbyggda begränsning i att möta vår tids stora samhällsutmaningar men också på möjligheten att använda konventioner och rättigheter på ett nytt och kreativt sätt.

Lindkvist är docent i mänskliga rättigheter från Enskilda Högskolan Stockholm och disputerad i mänskliga rättigheter vid Lunds universitet. Han arbetar nu på Institutet för mänskliga rättigheter,

Sveriges MR-myndighet. Lindkvist har i sin forskning framförallt fokuserat på tillkomsten av den allmänna deklARATIONEN för mänskliga rättigheter med särskilt fokus på rätten till samvets- och religionsfrihet, samt barns rättigheter. Lindkvists angreppssätt i denna bok är tydligt tvärvetenskapligt, han är en människorättsvetare med tonvikt inom historisk forskning – framförallt politisk idéhistoria – vilket framkommer på ett förtjänstfullt sätt. Denna balans, att ha en egen grundposition i ett fält som i övrigt präglas starkt av såväl tvär- som mångvetenskaplighet är en av flera stora behållningar med boken, och gör också att denna bok om barnets mänskliga rättigheter även är ett bidrag till såväl barnrättsdiskursen som MR-diskursen i stort.

Det märks tydligt att Lindkvist har en motivation och ett driv i att nyansera diskussionen om barnrätt i Sverige. Han engageras – och kanske även provoceras – av den, som han ser det, vanligt förekommande reduceringen av debatten om barns rättigheter till att enbart röra en diskussion om tillämpligheten och tillämpningen av barnkonventionen. Här sätter han fingret på något centralt, något som dock kanske framförallt är relevant i policy- och implementeringssammanhang snarare än i forskning, även om forskare ibland också kan behöva påminnas om de mer normativa rättighetsdiskussionerna. Han menar att ett problem med denna reduktion är att den lurar oss att tro att rättigheter enbart handlar om lagtekniska frågor. Det är också denna kritik som gör boken relevant för flera av denna tidskrifts läsare, eftersom han tar ett bredare grepp och ställer frågor såsom: »Vad går egentligen idén om barnets rättigheter ut på? Hur förhåller den här idén sig till andra närbesläktade begrepp såsom frihet, jämlikhet och framförallt idén om universella mänskliga rättigheter? Är verkligen formuleringarna av barnets mänskliga rättigheter som möter oss i barnkonventionen adekvata för vår tid och dess utmaningar?» Vidare förs kritiska resonemang om grunderna och förutsättningarna för exempelvis sårbarhetsargumentet, autonomiargumentet och också det omvända – beroendeargumentet.

Ett av Lindkvists huvudargument är att barnkonventionen är ett »brokigt lapptäcke» av olika idéer om vad ett barn är och vad barnets rättigheter kommer ifrån. Det visar han genom att exempelvis belysa och diskutera tillkomsten av och motsägelserna i konventionens olika artiklar och som beskriver barnet som passivt, skört och omoget men

också som aktivt, deltagande och med egna behov och intressen. Ett annat viktigt argument är att barnkonventionen inte är detsamma som barns rättigheter. Här synliggör Lindkvist tydligt sin kritiska hållning till att konventioner om mänskliga rättigheter skulle vara lösningen på allt samt hans benägenhet att ställa obekväma och jobbiga frågor. Han argumenterar till exempel för att forskare och aktivister inom barnrättsfältet skulle dra fördel av ett intersektionellt perspektiv på barnkonventionen för att synliggöra att barn inte är en homogen grupp och det är inte bara för att barn är barn som de marginaliseras och diskrimineras (i t.ex. kapitel 5). Barn påverkas även utifrån sitt kön, etnicitet, sexuella läggning eller funktionsvariation. Barns rättigheter kan alltså i vissa aspekter ha ett starkare skydd genom andra konventioner. Han belyser även barnkonventionens (liksom de flesta MR-konventioners) inbyggda begränsning i att kunna hantera våra största samhällsutmaningar idag, såsom klimatförändringar, ekonomisk ojämlikhet, integration och utanförskap (s. 213). I och med dessa strukturella samhällsutmaningar är det svårare att ringa in vilka skyldighetsbärare rättighetsbärare ska rikta sina anspråk till. Om vi vill vidga normer och politisk vision kring barnets rättigheter, behöver vi, enligt Lindkvist, se bortom barnkonventionen.

Detta väcker frågor av såväl politisk som praktisk men även historisk samt normativ och filosofisk karaktär, vilket visar på spännvidden för boken. Sammantaget är dessa nyanserade och kritiska diskussioner ett välkommet bidrag till både barnrättsdiskursen och MR-diskursen generellt i Sverige eftersom diskussionerna också genererar en förståelse för mänskliga rättigheter och dess konventioner som föränderliga och töjbara. Lindkvist beskriver konventioner som levande dokument som ständigt kan och bör omtolkas.

I sitt språkbruk kombinerar Lindkvist utdrag från svenska barnsagor, personliga beskrivningar av sin egen barndom och hur barnkonventionen under hans uppväxt varit närvarande i hans egen familj samt en djup och bred förståelse av mänskliga rättigheter som ett tvärvetenskapligt fält. Detta skapar en blandning av ett intellektuellt, pedagogiskt, lustfyllt och varmt språk boken igenom. Det märks också att texten är utvecklad för och genom professionell undervisning inom högre utbildning. Både under dess tillkomst och nu som publicerad bok har *Barnets mänskliga rättigheter: en introduktion* inspire-

rat och inspirerats av diskussioner med studenter, exempelvis på den kurs om Barnets rättigheter som ges vid Enskilda Högskolan Stockholm, där Lindkvist tidigare var aktiv. Boken uppskattas mycket av såväl lektorer som studenter. Boken är skriven på svenska vilket innebär att den är ett välkommet bidrag till såväl kurslitteratur som facklitteratur på området barnets rättigheter, skriven ur ett icke-juridiskt perspektiv. Den är också vältajmad då många myndigheter, kommuner och regioner har ett stort behov och efterfrågan av kompetens kring barns rättigheter.

Även om boken är en introduktionsbok till området barnets mänskliga rättigheter, har den potential att även göra en tydligare positionering i en internationell kontext. Lindkvist hade kunnat vara tydligare i hur boken samspelar med den internationella litteraturen på området, speciellt kritiska barnrättsstudier vilket skulle ge läsaren en ännu mer aktuell kontext kring forskningsläget och göra bokens positionering ännu tydligare. Samtidigt är boken anpassad till undervisning, och kan således ses som såväl ett vetenskapligt som pedagogiskt bidrag. Avslutningsvis ser vi att boken kan komma väl till användning som diskussionsunderlag inom såväl ideell, offentlig som privat sektor, samtidigt som att den också identifierar områden där det behövs mer forskning. Det visar på dess relevans i såväl akademiska som samhällsrelevanta sammanhang.→

Johanna Ohlsson och Emma Sundkvist

Referenser

- GRAHN FARLEY, M. (2019) *Barnkonventionen: en kommentar*, Lund: Studentlitteratur.
- PONNERTS, L. (red) (2019) *Barnkonventionen: forskning, teori och praktik*, Lund: Studentlitteratur.
- SEGERSTRÖM, E. (2019) *Barnets rättigheter: helhetsyn i praktisk och systematisk tillämpning*, Lund: Studentlitteratur.
- ÅHMAN, K., LEVINER, P OCH ZILLÉN, K. (red.) (2020) *Barnkonventionen i praktiken: rättsliga utmaningar och möjligheter*, Stockholm: Norstedts Juridik AB.

↓ Recension

MELINA DUARTE, KATRIN LOSLEBEN, KJERSTI FJØRTOFT (RED.): *Gender Diversity, Equity, and Inclusion in Academia – A Conceptual Framework for Sustainable Transformation*
New York: Routledge, 2023.

LIKABEHANDLING INOM AKADEMIN borde vara en självklarhet. Det finns inga rimliga skäl varför en människas könsidentitet, hudfärg, läggning etc. skulle spela någon roll för vilka möjligheter hon har för att bedriva studier, forskning eller undervisning vid högre lärosäten. Dessvärre har sakernas tillstånd inte direkt uppstått genom en rationell historisk vandring vägled av rimliga skäl, och ojämlika villkor återfinns alltjämt inom akademien, precis som inom samhället i stort. Detta har konsekvenser inte bara för de individer som drabbas och vars karriärer och villkor hämmas, utan för forskningen i stort och för samhället i övrigt, då kompetenser och perspektiv som hade kunnat komma till nytta och främja kunskapsutvecklingen går outnyttjade. En akademi som vet värdet av akademisk frihet vet också att detta värde för att kunna realiseras förutsätter en mångfald av idéer. Det är inte mycket nytta med akademisk frihet om alla tänker ungefär likadant.

De flesta lärosäten världen över, antingen på eget initiativ för att de i någon mening skriver under på ovanstående eller, i många fall, på grund av att lagen dikterar det, ägnar sig åt likabehandlingsarbete i någon form för att främja underrepresenterade och socialt missgynnade grupper. Detta arbete syftar åtminstone nominellt till att i möjligaste mån avlägsna de hinder som medlemmar av dessa grupper möter. Vad människor som arbetat med dessa frågor inom akademien ofta vittnar om är att det är komplicerat, ofta vagt orienterat mot floskler, och inte sällan ifrågasatt av medarbetare som har fullt upp med alla andra hän-

syn och kamper som utgör vardagen inom akademien. Arbetet med lika-behandling kantas av en stor uppsättning teorier och begrepp och goda föresatser (för den som påpekar att vägen till Helvetet är kantat av goda föresatser, ber jag att få upplysa om att detta betyder att det samma gäller för vägen därifrån, eftersom det är så vägar fungerar). Att ifrågasätta teorier och begrepp är också något av en favoritsysselsättning för filosofiskt lagda akademiker, vilket innebär att initiativ inom dessa områden ofta stannar upp vid en granskning. Att säga till akademiker från olika discipliner att de bör tänka och agera i enlighet med teoribildningar de själva har kritiska synpunkter på är ett omvitnat vanskligt uppdrag. Behovet av en akademiskt rigorös genomgång är således stor.

Antologin *Gender Diversity, Equity, and Inclusion in Academia – A Conceptual Framework for Sustainable Transformation* fyller en viktig funktion. Boken presenterar en gedigen genomgång av centrala begrepp och teorier inom likabehandlingsområdet tillämpat på högre utbildning. Detta är ett område i stort behov av akademisk genomlysning. Inte minst för att arbetet med att säkra lika villkor och inkludering inom akademien behöver botten teoretiskt och normativt av såväl legitimitets- som effektivitetsskäl. Annars finns en ständig risk för att institutioner gör minsta möjliga som går att tolkas som att de arbetar för att främja större mångfald. En kritisk genomgång av centrala begrepp och teorier är också nödvändig för att detta arbete inte ska stanna vid tomma fraser, eller vid en situation där utveckling av och spridande av en likabehandlingsplan blir det enda arbete som utförs. »You end up doing the document rather than doing the doing», som Sara Ahmed påpekade, med en minnesvärd fras. I bokens introduktion presenterar redaktörerna Melina Duarte, Katrin Losleben och Kjersti Fjørtoft, samtliga verksamma vid the Arctic University of Norway, Tromsø, samtliga verksamma inom genusvetenskap och filosofi, bokens ambitioner. Det främsta målet är att möjliggöra forskningsbaserade beslut inom den pågående transformationen av hur högre utbildning bedrivs, och att därigenom fostra rättvisa relationer inom akademien, och bidra till att främja en mer rättvis och hållbar organisationskultur. Med en »rättvis och hållbar» organisationskultur menar de en kultur som »värdesätter input från akademisk och annan personal, och studenter från olika bakgrunder, och som möjliggör konstruktiva möten och främjar kunskapsproduktion och förmed-

ling». Redaktörerna påpekar att likabehandlingsarbete riskerar att bli en fråga om »branding» för det nyliberala universitetet, att det blir en fråga om att få universitet att se bra ut, snarare än att genomföra genuina strukturella förändringar som förbättrar villkor. De beskriver också att omställningen till en mer inkluderande miljö och förbättringen av villkoren inom akademien lätt kan urvattnas, och reduceras till en räkneövning om andelen kvinnor i en forskningsansökan, snarare än att olika perspektiv bereds möjlighet att påverka forskningens villkor på djupet. De vänder sig mot en hierarkisk modell för »inkludering», där en existerande enhet »Universitetet» helt enkelt öppnar sina dörrar för att inkludera personer som tidigare inte haft tillträde, när de visar att de uppfyller en uppsättning förutbestämda kriterier. »Inkludering», menar de, kan signalera en maktrelation såtillvida att det är någon som beviljar inträde i en miljö med vissa regler, och där de perspektiv som »inkluderas» inte tillåts utveckla sin potential att faktiskt förändra den verksamhet de därigenom inkluderas i.

Ett levande universitet bör istället vara öppet för att låta fler perspektiv förändra hur det fungerar. Ungefär så.

För att bryta strukturella orättvisor inom akademien krävs, menar redaktörerna, en förändring av de kommunikations- och tolkningsmönster som råder mellan individer, så som dessa uttrycks genom de begrepp som granskas i denna bok.

Kortare, och kanske något mindre komplicerat, uttryckt: boken presenterar en rad centrala begrepp och teorier som är av stor relevans för frågor om inkludering, mångfald och genus inom akademien. En förståelse av, och, kan man tillägga, ett kritiskt engagemang med, dessa begrepp och teorier är avgörande för att likabehandlingsarbete ska kunna bedrivas på allvar inom ett universitet. Ännu kortare kan man säga att boken fungerar som en uppslagsbok, där den intresserade läsaren lätt kan sätta sig in i de frågor som arbetet aktualiserar, och med rejält tilltagna litteraturlistor för den som önskar fördjupning.

Bokens struktur

SOM HELHET KAN boken sägas tillhöra den genre av forskningslitteratur som under de senaste decennierna gått under rubriken »handböcker». Det vill säga tematiskt orienterade antologier som strävar ef-

ter att belysa sitt ämne på ett förhållandevis uttömmande vis, och som med formatet »the [tungt vägande förlagsnamn] Handbook of [ämnet saken gäller]» ger ett intryck av att vara den definitiva redogörelsen för ämnet i fråga. Boken består av 24 korta kapitel, ca 10 sidor vardera, som presenterar varsitt centralt begrepp, eller teori, fördelade över 3 kluster av kapitel: 1) Minoriteter och gruppbaserad utsatthet inom akademien, 2) Kultur, attityder, praktik och 3) Inkluderande handlingar och transformation. Kapitelförfattarna återfinns främst inom human- och socialvetenskaperna, med en tyngdpunkt på filosofi, genusteori, feministisk filosofi och post-kolonial teori. En majoritet är också hemmahörande vid samma lärosäte som bokens redaktörer.

Modus operandi för de flesta kapitel är en form av tillämpad filosofi och en del av dem delar en gemensam »blueprint»: ett begrepp eller en teori introduceras. Begreppet diskuteras och förses med teoretisk bakgrund. Begreppet/teorin kontextualiseras till högre utbildning och backas upp med tillgängliga data. Dess relevans för sektorn demonstreras. Därefter tillämpas det i praktiska fall och fungerar som en slags vägledning. Det är ett föredömligt uppslag, för övrigt, och hade gärna kunnat tillämpas ännu mer systematiskt för att göra boken ännu mer brukbar som en handbok/vägledning för de som arbetar med dessa frågor, och inte bara har ett akademiskt intresse i frågorna. Kopplingar görs mellan teori och praktik genom normativt tänkande väglett av begreppslikt arbete. Andra kapitel är mer erfarenhetsbaserade, har mer av en narrativ struktur, något som också fyller en viktig funktion (och som tillämpas mer genomgående i en annan nyutkommen bok om akademien: *Critical Storytelling: Experiences of Power Abuse in Academia* (2022)). Kapitelförfattarna kan också sägas dela ett strukturellt perspektiv på orättvisor; det är inte främst på grund av den inverkan ojämlikhet har på enskilda individer som gör detta ämne särskilt angeläget.

Som redaktörerna påpekar så är det viktigt att inse att det inte råder någon enighet om hur *Diversity, Equity, Inclusion*-terminologin ska förstås. Kapitelförfattarna har delvis olika uppfattningar, men går inte direkt i klinch med varandra. Oenighet är viktigt och avgörande för den akademiska processen, något redaktörerna är högst medvetna om, men de varnar också för att oenighet kan göra oss passiva. Vi kan ha olika uppfattningar om hur terminologin ska förstås, men oenighet om vad vi ska *göra* måste lösas.

Ett litet urval av kapitel

DET ÄR INTE lätt att recensera en antologi, i synnerhet inte en med 24 kapitel, men här är ett litet axplock.

Kasper Lippert Rasmussens kapitel om diskriminering är förutsebart nog utmärkt, med tanke på hans inflytelserika arbete på området. Kapitlet redogör för olika sätt att närma sig frågan vad diskriminering är och vad som gör det dåligt. Rasmussen behandlar också vad han kallar för »reaction qualifications», en form av diskriminering som utförs, inte för att den diskriminerande parten själv har några fördomar mot den diskriminerade, men för att hen (korrekt) tror att andra personer, som t. ex. blivande kollegor, har sådana fördomar och inte kommer att kunna arbeta väl tillsammans. Agentens individuella motiv är här irrelevanta, vad som är viktigt är att hen validerar de diskriminerande attityder som råder i denna del av samhället.

Filosofen Mitiele Seixas da Silvas kapitel tar upp frågan om moderskap, och ger en kort men effektiv historik över vilken roll detta spelat inom feministisk teoriutveckling. Kapitlet behandlar hur moderskap påverkar akademiska mödrars karriärer och hela akademiska liv. Hon föreslår en rad förbättringar för att minska den negativa inverkan, bland annat att föräldraledighet ska betraktas som »överhoppningsbar tid» när akademiska tjänster tillsätts, något som idag inte görs rutinmässigt överallt. Hon föreslår också en rad åtgärder för att förenkla möjligheterna att kombinera föräldraskap med akademiskt resande, så som reducerade kostnader för konferenser.

Karin Loslebens och Sarah Musubikas kapitel ger en introduktion till begreppet *Intersektionalitet*, det begrepp som kanske mer än något annat hemsökt likabehandlingsarbetet. Hur kan vi försäkra oss om att de åtgärder vi vidtar för att avlägsna hinder för historiskt socialt utsatta grupper faktiskt gynnar alla delar av dessa grupper, och inte bara de som »enklast» räknas in? Och vilka är i själva verket enheterna likabehandlingsarbete bör röra sig med? Författarna ger illustrativa exempel som för fokus till den heterogeneitet som ryms inom socialt salienta grupper inom befolkningen, vilket demonstrerar att arbetet för rättvisa är komplicerat och stökigt. Detta är något vi måste erkänna för att kunna hantera.

Dominik Jackson-Cole och Gabriel Goldmeier behandlar i sitt ka-

pitel det i sammanhanget laddade begreppet *Meritokrati*. Om det är något som gör likabehandlingsarbete kontroversiellt, i synnerhet när det är associerat med positiv särbehandling, så är det just meritokrati. Grundprincipen är att meriter ska avgöra vem som tilldelas en akademisk position. Som författarna påpekar finns det dock många olika sätt att avgöra detta, och att motivera det. Enligt en modell så är det för att den mest meriterade *förtjänar* positionen ifråga. Enligt en annan så är det för att hen visat sig *bäst lämpad*, d.v.s. kan förväntas bidra mest. I detta fall är det snarast samhället som *förtjänar* att ha de *bäst lämpade* på viktiga positioner. De pekar på tre brister i hur meritokrati praktiseras idag: 1) Det baseras på en formell, snarare än en substantiell, rättvisepincip som bortser från historiskt skapade ojämlikheter. 2) Vad som utgör meriter och hur dessa ska viktas är inte objektivt, utan bestäms av de som har makten. Och 3) Meritokrati är en egenskap hos ett system som är baserad på konkurrens, och underminerar solidaritet i kunskapssamhället. De menar att ett rimligt meritokratiskt system åtminstone måste ta hänsyn till faktorer som påverkat vilka *möjligheter* en människa haft att meritera sig.

Katarina Berndt-Rasmussen ger i sitt kapitel *implicit gender bias* en genomgång av forskningsfältet om implicita fördomar, d.v.s. den typ av fördomar vi har som visar sig genom associationer vi gör, men som vi inte är medvetna om att vi har, och som kan gå rakt emot våra medvetna övertygelser. Hon definierar »implicit bias» funktionellt som främmande, värderande mentala tillstånd, som relaterar till sociala kategorier och påverkar våra perceptioner, omdömen och/eller handlingar. Medan sådana fördomar främst yttrar sig på subtila sätt, kan de på aggregerad nivå få stora effekter. Det visar sig också att implicita fördomar är starkt associerade med social ojämlikhet på makronivå (men det är naturligtvis möjligt att den kausala inverkan går i andra riktningen). Berndt-Rasmussen tar upp en rad olika åtgärder för att motverka sådana fördomar och/eller deras inflytande, såsom anonyma bedömningsprocesser, tydliga bedömningskriterier, tydliga markörer av att underrepresenterade hör hemma i den akademiska miljön, främjandet av personer i positioner och uppdrag som bryter mot stereotyper, samt att bevaka epistemiska orättvisor. I slutändan är det mest effektiva sättet att motverka sociala fördomar att motverka sociala orättvisor.

Omdöme, kommentar

DET ÄR SOM sagt notoriskt svårt att recensera en antologi. Texterna var för sig förtjänar noggrann granskning och en kommentar, men det är tyvärr inte möjligt här. Antologin har dock ett specifikt syfte och en form, så låt oss i stället fokusera på inramningen, hur väl urvalet reflekterar det ambitioner antologin har. Boken har alltså formen av en handbok, vilket har en definitiv funktion, men också innebär ett visst anspråk av att vara något i stil med det sista ordet gällande de frågor den tar upp. Något som sällan är fallet när det sysslas med filosofinära ämnen. Redogörelserna i varje kapitel är överlag gedigna, men det blir snart uppenbart att det i formatet saknas utrymme att fördjupa sig i de större konflikter och krockar mellan olika teorier och moralsystem som finns rörande dessa frågor. Handbokslogiken och de korta formaten lånar sig till förenklingar, vilket skaver mot insikten om att det här rör sig om fundamentalt omdiskuterade ämnen.

Texternas korta längd blir ett hinder för att redogöra på djupet vilka kontroverser som råder när det gäller dessa teorier och begrepp. En intresserad läsare följer tacksamt litteraturhänvisningarna, men dessa förklaras tyvärr sällan i texterna. Det reflekterar en viss rundgång mellan dokument som alltför ofta återfinns i policys på likabehandlingsområdet. Man får endast undantagsvis följa argumenten till botten.

Kortheten är en definitiv fördel för den som arbetar med dessa frågor och behöver orientera sig. Samtidigt är det ett problem att de inte går på djupet, och att vissa konflikter, för- och motargument osynliggörs. Den hopplösa konkurrenten till en bok av det här slaget är en resurs som *the Stanford Encyclopedia of Philosophy*, som till skillnad från en tryckt bok dessutom har utrymme för revision av sina artiklar.

Det är definitivt välbehövligt med den här typen av sammanställning av filosofiska analyser som förtydligar de teorier och begrepp som förekommer inom området, för att ge såväl konkretion som abstraktion till frågor som annars riskerar att fastna i slagord, PR och symbolpolitik. Boken tar detta uppdrag på allvar och erbjuder en strukturerad genomgång av centrala begrepp och teorier. Är det tillräckligt strukturerat för att motivera tillkortakommandena? Hade det varit bättre med mer av en diskussion mellan de olika perspektiven?

Vad som tyvärr ofta saknas när dessa frågor behandlas är *kritiker*, vilket innebär att den kritik som tas upp är modererad av skribenter som i grunden är för de perspektiv som presenteras. Detta är problematiskt, inte minst ur inkluderingssynpunkt.

Boken har en uttalad ambition att bygga broar mellan olika behov och krav, vilket är i högsta grad lovvärt, men riskerar att förlora vad gäller det kritiska perspektivet.→

David Brax

↓ Recension

ERIK ANGNER: *En bättre värld är möjlig*
(övers. Claes Bernes, originalets titel:
How Economics Can Save the World)
Stockholm: Fri tanke, 2023.

VILKET ÄR HUVUDBUDSKAPET i denna bok? Den engelska titeln är missvisande. Den svenska mer realistisk. Angner vill visa att de som hävdar att *all* ekonomisk vetenskap i bästa fall är värdelös, i värsta fall skadlig, har fel. Hur gör man det? Man visar att det finns *viss* ekonomisk vetenskap som åtminstone gör nytta »på marginalen». Detta borde inte vara så svårt att visa. Det är det inte heller, men Angner gör det med verv och ett överdådigt pedagogiskt handlag. Denna recension bygger på den svenska utgåvan av boken, kompetent översatt av Claes Bernes till riktig svenska (inte den typ av svengelska man ofta måste nöja sig med i sammanhang som detta).

Hur kan då ekonomerna hjälpa oss att göra världen marginellt bättre? Angner gör nedslag i ekonomisk vetenskap (framför allt vad som kallas välfärdsteori, som handlar om en samhällsligt effektiv användning av resurser), men också i socialpsykologi, spelteori och andra områden, som väl inte primärt är delar av ekonomisk vetenskap, men där ekonomer verkat och tagit till sig metoder och resultat. Vi får ingen översikt av vare sig den ekonomiska vetenskapen som den nu bedrivs eller någon historik. I stället karaktäriseras den enligt Angner bäst av en uppräknings av de metoder, eller »verktyg», som den använder: laboratorieexperiment, fältstudier, fältexperiment och enkäter, ekonometri (statistik för ekonomer), teorier och modeller. Allt detta styrs av ett »ekonomiskt tänkesätt», som karaktäriseras av att samhällsfenomen

normalt betraktas som icke avsedda resultat av individuella val samt av ett antagande om att människor i grunden är »lika». Denna vida begreppsbestämning gör det möjligt att inkassera resultat i socialpsykologi, medicin baserad på randomiserade studier och seriös sociologi som bevis för den ekonomiska vetenskapens användbarhet.

Här en kort lista över områden där Angner menar att den ekonomiska vetenskapen kan ge ett marginellt bidrag till förbättringen av människans lott.

Vill man marginellt minska fattigdomen i världen? Ge i så fall de fattiga pengar, det fungerar bättre än något annat angreppssätt.

Vill man stoppa den globala upphettningen? Inför i så fall i varje nation en koldioxidskatt, som ger pengarna den drar in tillbaka till medborgarna. De som förorenar minst går med vinst på detta och övergången till fossilfria energikällor skyndas på.

Vill man få sina små barn att somna, gör inte som populära skrifter i ämnet säger utan lyssna till randomiserade vetenskapliga studier (en i synnerhet). För övrigt kan vi ta det lugnt. Vår uppfostran spelar mindre roll än vi tror. Generna avgör våra barns framtid (där försvann tillfälligt ekonomernas tanke om likhet från framställningen).

Vill man ändra dåliga (skadliga) vanor hos en befolkning? Lyssna i så fall till vetenskapen om normer och konventioner som lär oss hur man bäst kan få människor att byta från en uppsättning normer (konventioner) till en annan. Inser man hur normer fungerar — ett intrikat samspel mellan hur vi tror att andra kommer att göra och hur de kommer att förutsäga och värdera sitt och vårt handlande — förstår man också hur man bäst kan förändra dessa normer.

Vill man öka tillgången på njurar för transplantationsändamål? Lyssna i så fall ekonomers sätt att hantera byteskedjor. Det finns människor som vill donera till närstående, men som inte kan göra det. Den njure de kan ge passar inte ihop med mottagarens immunsystem. Men i så fall kan de donera till någon främmande individ, som är i samma predikament. Oförenligheten är inte transitiv, man kan med stöd i ekonomisk teori arrangera en cykel av byten där den första och sista i cykeln får sin njure i utbyte mot att partnern donerar till en främling.

Vill man bli lycklig? Man tar i så fall till sig rön från lyckoforskningen.

Vill man hålla fast i sina pengar och rent av bli rik? Man lär sig i så fall hur det bäst låter sig göras. Man sparar klokt och man undviker att bli lurad. Även här finns studier att luta sig mot och ekonomer kan bidra med goda tips.

Vill man tygla sin inneboende tendens att hysa överdrivet stor tillit till den egna förmågan i sammanhang där liv står på spel? Man lyssnar på handgripliga socialpsykologiska råd. Detta är en fråga som har betydelse både för den som konstruerar bygghissar och den som utför svåra kirurgiska ingrepp. Vår hybris är svårtyglad, förstår vi, men också här finns tekniker att tillgå som åtminstone på marginalen kan tänkas göra oss mer ödmjuka.

Till sist, vill man bygga ett gott samhälle, som handskas med situationer där rationella individer hamnar i suboptimala utfall? Det handlar om situationer där det går illa för alla då de var och en kan maximera sin nytta. Måste man införa en stark socialistisk stat? Nej, enligt Angner, lyssnar man till ekonomen Elinor Ostrom. Angner sväljer med hull och hår hennes utopiska tankar om ett polycentriskt samhälle.

I alla dessa exempel står någon tänkare eller studie i centrum för Angners betraktelse. De refereras med gillande och kanske ibland en smula okritiskt. Angner noterar den på sistone uppmärksammade svårigheten att replikera berömda studier i socialpsykologi och angränsande områden, men gör ingen stor sak av den.

Man lägger road ifrån sig boken, övertygad om att ekonomisk vetenskap kan göra nytta »på marginalen», men med aptit på mer djupgående diskussioner av ämnet. Viktiga frågor snuddar Angner endast vid, andra lyser helt med sin frånvaro, trots att de är av fundamental betydelse för hur vi ska bedöma kritiken i vår tid mot den ekonomiska vetenskapen (eller »nationalekonomin», som det lite missvisande ofta heter i boken). Jag tänker då inte på att man efterlyser fler exempel av det slag Angner valt att ägna sig åt, utan radikalt andra former av kritik mot den ekonomiska vetenskapen väntar på ett ev. bemötande. Mer om detta mot slutet av denna recension.

En fråga Angner ställer och raskt besvarar är denna? Är det viktigt att ekonomiska teorier laborerar med sanna antaganden (om människans natur)? Nej, säger han, och avfärdar därmed kritik som riktar sig mot ekonomernas fyrkantiga antagande om en »economic man». Han

bemöter samtidigt invändningen att ekonomer är dåliga på att göra förutsägelser med att ekonomer kan göra mycket annat. De kan t.ex. förklara skeenden. Förutsägelser är inte något ekonomer huvudsakligen sysslar med, hävdar han. Hur går detta ihop? Låt vara att instrumentalism (det är oviktigt om antagandena är sanna) kan förefalla rimlig om man vill förutsäga (det viktiga är att förutsägelseerna slår in), men om förutsägelser inte är främsta målet för ekonomisk vetenskap och hur som helst sällan slår in, utan snarare förklaringar, är det inte i så fall viktigt att utgångspunkten är realistisk? Här vore det av intresse att diskutera en övergång som skett ifrån Chicagoskolans *Public Choice* (med just mycket fyrkantiga antaganden om människans egoistiska natur) till *Rational Choice* (med erkännande av att olika mål för vårt handlande förekommer)? Utgör inte detta skifte ett slags erkännande av vikten av realism? Man blir nyfiken på vad Angner har att säga om saken.

I den utsträckning boken handlar om traditionell ekonomisk vetenskap (och inte socialpsykologi) är det välfärdsekonomin som står i centrum. Det hade varit värdefullt om Angner varit tydligare på den punkten. All ekonomisk vetenskap är ju inte välfärdsekonomi. Ett centralt begrepp inom välfärdsekonomin är det om »Paretoförbättringar», alltså förbättringar för någon utan att någon annan får det sämre. Angner lägger stor vikt vid denna tanke och vid sökandet efter Paretooptimala jämviktslösningar. Han medger att det kan finnas förändringar som inte utgör Paretoförbättringar som bör utföras. T.ex. om man ska ge bort pengar till en fattig och måste ta dem från någon som inte är fattig. Men det är något oklart med själva begreppet, som kunde ha belysts. Ska de förstås i termer av preferenser för materiella ting och pengar, uteslutande? Antag att man kan förbättra för de allra rikaste utan att det medför någon försämring (i ekonomiskt hänseende) för någon, men att en sådan förbättring för de rikaste skapar avundsjukan hos de nästan lika rika och en känsla av helig vrede hos de fattiga. Hur ska avundsjukan och vreden räknas? Inte alls? Eller i full grad?

Oklarheten bottenar i en glidning i talet om effektivitet. Vad räknas ytterst? Att man får sina preferenser på marknaden tillgodosedda? Eller att man uppnår lycka? Eller i tillfredsställelse av intrinsikala önsningar, t. ex. beträffande lycka, kunskap, vänskap? Inte ens kapitlet om lycka ger svar på frågor som dessa.

Här också en randanmärkning till det förträffliga kapitlet om dist-

ribution av njurar för transplantationsändamål. Det system som beskrivs ger marginella tillskott av njurar. Varför inte gå längre? Varför inte införa en reglerad marknad för organ? Varför kan inte regionerna få köpa in njurar från friska individer, som vill sälja en av sina, för att sedan distribuera dem bland behövande? Ett sådant system praktiseras i Iran och har förordats av flera filosofer (författaren till denna recension inräknad).

Angner har säkert rätt i att en koldioxidskatt marginellt kan minska utsläpp av växthusgaser i enskilda länder. Men en radikal global lösning erfordrar drastiska omställningar. Kan något sådant genomföras successivt av alla nationalstater, var för sig? Vi lever ändå i en global anarki där varje stat ser till de egna medborgarnas bästa? Angner diskuteras vad som kallat allmänningens tragedi i presentationen av Elinor Ostroms förslag till hur den ska hanteras lokalt. Hennes förslag till lösningar fungerar inte globalt. Hur realistiskt är det med nationella kolskatter, som tvingar bort kolet inom kort tid? Visst kan sådana skatter öka på takten i en spontan övergång, men tiden är knapp. Här borde ekonomisk teori (uppfattad på samma inkluderande sätt som Angner gör) kunna bidra till förslag på lösningar i form av globalt politiskt beslutsfattande. Varje nationell regering vill att de andra sänker sina utsläpp, men oavsett hur de andra gör vinner den på att fortsätta de egna. Endast någon form av global lagstiftning tycks kunna hantera detta problem. Eller vad säger den ekonomiska vetenskapen om saken? Ostrom trodde själv att problemet kunde lösas i hennes polycentriska utopi, hyllad av Angner. Men är detta verkligen realistiskt?

Till sist en vanlig kritik mot konventionell ekonomisk vetenskap, som inte alls berörs. Kritiken går ut på att ekonomer främst ägnar sig åt cirkulationsfären och negligerar själva produktionen av varor och nyttigheter. Vad har ekonomin att säga om hur produktionen ska organiseras? Hur står sig privatägda företag i jämförelse med kooperativt ägda och demokratiskt styrda, eller mot av staten ägda men demokratiskt organiserade?

Författaren har som en av sina husgudar Friedrich von Hayek. Hayek avfärdade en gång planekonomi med argumentet att det är omöjligt att hantera de enorma kunskapsmängder som erfordras för en sund och väl fungerande nationell plan. Vad ska man säga om den saken i en tid där artificiell intelligens utvecklas i en närmast exponentiell takt?

Angners förträffliga, och internationellt med rätta uppmärksammade bok, ger mersmak.->

Torbjörn Tännsjö